

Chloupek, Jan

Nářeční výpověď (věta)

In: Chloupek, Jan. *Aspekty dialektu*. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971, pp. 37-63

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120565>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

V. NÁŘEČNÍ VÝPOVĚĎ (VĚTA)

1. Forma věty a její poměr ke skutečnosti

Komplexní charakter řeči se obráží v jazykovém systému, především v plánu nej-abstraktnějším — ve skladbě. Na rozdíl od jiných dílčích disciplín mluvnice vychází syntaktický výzkum nejčastěji z abstraktní věty, z typu a přechází ke konkrétnímu dokladu, takže se někdy deduktivní postup mísí — tu k prospěchu věci, tu k neprospěchu — s postupem induktivním. To má za následek mj. i všeobecné rozpaky při formulování definice věty. Chceme se nyní pokusit o postžení vztahu věty ke skutečnosti, tj. jejího gnoseologického pozadí ke gramatické formě a gramatické analýze, a tak přispět především k otázkám syntaktické heuristiky.²⁶

Výpověď sděluje obsah našeho vědomí nebo jeho část. Příkladová věta v gramatice však gnoseologickým nástrojem v tomto smyslu není, i když se negramatické výpovědi podobá (a to v duchu záměrů syntaktika) co do potenciálního věcného obsahu, gramatického významu a gramatické formy. Rozlišovat výpověď o skutečnosti od příkladové věty v mluvnici je nutné a bude o tom řeč ještě dále.

Také příkladová věta samozřejmě souvisí s kulturním prostředím, s tradicí a žánrovým kontextem. Nicméně syntaktik tuto souvislost někdy vítá, někdy nikoli, jindy je mu lhostejná. Typické příkladové věty z popisných skladeb jsou pro gramatiku právě tak příznačné, jako obvyklý význam matematických vzorců pro matematiku, chemických pro chemii a soustava zoologické a botanické nomenklatury pro zoologii a botaniku.

Výpověď je jedna z možností (a to nejobvyklejší), jak reagovat na skutečnost. Skutečnost může být (1) jazyková (ta se popisuje v mluvnicích a slovnících běžnými metodami a známou terminologií, pokud jde o syntax — na podkladě příkladových vět a syntagmat); (2) mimojazyková (z hlediska prostého mluvčího pochopitelně nejpřirozenější a nejužitečnější). Výpověď nemusí být jen reakcí na konkrétní úsek mimojazykové skutečnosti, nýbrž také sama může být součástí vyjádření, které nově vytváří mimojazykovou skutečnost podle nějaké situace jiné (starší, vymyšlené ap.). Obojí se zřetelně projevuje v gramatické formě výpovědi.

Věty jako *Žák je chválen*, *Chlapec chodí bos* nebo *Wir lieben unsere Eltern* byly v běžné každodenní praxi sotva kdy vysloveny. Mezi těmito příkladovými větami jsou v mluvnicích rovněž takové, které by bez vysvětlovacího aparátu nebyly jednoznačné, jsou tedy syntakticky homonymní. Tak např. věta *Tam dojde za půl hodiny* je typem vět s všeobecným činitelem, který se vyskytuje v hovorovém stylu téměř na celé české oblasti, jak ukazuje výzkum pro Český jazykový atlas. Nezkoušený

²⁶ V roce 1931 vyšel v Heidelbergu spis *Handbuch der erklärenden Syntax (Ein Versuch zur Erforschung der Bedingungen und Triebkräfte in Syntax und Stylistik)* W. Haverse. Je to záslužná a podnětná kniha, která si i dnes zaslouží důkladného studia. Dále viz E. Koschmider, *Beiträge zur allgemeinen Syntax*, Heidelberg 1965, zvláště kapitulu o všeobecném v syntaxi na s. 209 až 224. Z našich prací srov. nejnověji J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, Praha 1971.

student filologie by zde hledal nejspíše „nevyjádřený podmět *on*“, a to především proto, že se jeho vědomosti patrně omezují na novočeský spisovný jazyk.

Výše uvedené věty jsou deduktivní konstrukce jazykovědné, ať už se jim říká schémata, vzorce, modely.²⁷ Představují doklady pro metajazyk a podobají se výpovědím o skutečnosti. Naše explikativní postupy se hodí právě jen pro analýzu takových vět. Jestliže se v mluvnici pro školu vyskytnou příkladové věty upomínající na výpovědi o jazyce, naše postupy a naše terminologie nám už nestačí. Ve větě *Vesničané říkají obchodu kvelb* objevují se dva nominativy. (Označení nominativ jmenovací je při větném rozboru východiskem z nouze.) Ve větě *Tátovi je dativ* se dativu použilo jako podmět, a řešení je až v pomocném termínu „dativ v syntaktické funkci nominativu“. V bulharštině je typ *Kazvat mu Ivane*, kde se formy vokativu neuzívá ve funkci vokativu.²⁸ Naše terminologie jako „původní vokativ“ ap. je zase jen náhradní.

Zajímavější po syntaktické než po sémantické stránce jsou doklady jako *Tisch je německy stůl* a se stejným významem *Tisch je český stůl*. Vlastně zde jde o elipsu ve větě *Český stůl se řekne německy Tisch*. Tato elipsa je umožněna pojmovou totožností stůl = Tisch = table atd. a samozřejmě předem předpokládanou růzností znění v jednotlivých jazycích. Hláskový celek „Tisch“ je už sám o sobě výrazně německý, „stůl“ naproti tomu český. Slova česky — německy vztahují se po provedené elipse na pojem stůl—Tisch, nikoli na slovo stůl, popříp. Tisch.²⁹

Věty uváděné v mluvnicích jsou obyčejné příklady na syntaktické vztahy. Sdělná hodnota všech těchto příkladových vět je důležitá jen pro jazykové výklady a vztahuje se pouze na gramatiku. Ani jako dedukce nepůsobí zpětně na skutečnost. Ale např. věta *Chlapec chodí bos* je svědectvím jakoby o činnosti a stavu, o kterých nikdo nemluví — pokud nejsou vyznačeny bližší zajímavé okolnosti, např. *Chlapec jde bos přes strniště!* nebo *A milý chlapec si jde do školy bos!* Teprve v naposledy jmenovaných obměnách věty se začíná uplatňovat jejich sdělná hodnota, věty nám připadají „živé“, jako ze skutečnosti, což někdy zase zbytečně odvádí pozornost od vlastního rozboru gramatického.

Výpověď není ve skutečnosti, jak známo, jen souhrnem slovních významů. Výpověď jako *Dobry dluždíc klobouku nenosí* je obsahově zajisté nesmysl nebo absurdnost. Ale je myslitelné, že posluchači obdařenému jemnějším jazykovým citem přece něco prozradí: totiž svůj ráz přísloví. Co k takovému porozumění vede? Jde zde o staletou tradici jazyka jako výrazového prostředku národní kultury. Posluchači (čtenáři) jsou důvěrně známá jistá jazyková schémata a jistá obecně užívaná rčení. Mluvíci pak v posluchači vyvolá takové hodnocení jazykového prostředku, jaké si přeje. To, co činí z výpovědi přísloví, nebo to, co jí propůjčuje pevné stylistické zařazení, jsou tzv. schematizované aspekty. Pro české přísloví to jsou: přítomný čas slovesného predikátu ve smyslu nadčasovosti nebo mimočasovosti, jímž se dosahuje gnómičké platnosti, dále archaické tvary (např. genitiv záporový),

²⁷ Tím nemá být řečeno, že toto terminologické rozlišování postrádá odůvodnění. Srov. M. Dokulil—F. Daneš, *K tzv. významové a mluvnické stavbě vět*, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1958, s. 231n.; R. Mrázek, *K otázce českých větých schémat a typů, zvláště neslovesných*, SaS 23, 1962, s. 21n. Starší definice věty shrnul J. Ries, *Was ist ein Satz*, Praha 1931.

²⁸ Za příklad vděčím doc. K. Kostovovi; srov. též St. Stojkov, *Bulgarska Dialektologija*, Sofia 1962, s. 139. Srov. i naše újo, *tato, říkají mu Františku*.

²⁹ Nerozlišováním řeči a metajazyka mohou vzniknout komické situace. Tak např. žákyně první třídy vypráví hrdě svému mladšímu bratrovi, že ve škole probírali písmeno č a že na ně „utvořila“ slovo čert. Mladý muž na to reagoval otázkou: A co děcka, bály se? Je to malý důkaz toho, že u dětí je metajazykové myšlení teprve pozdější.

pořádek slov (např. určitý tvar slovesný na konci věty), věty s všeobecným činitelem (např. *Psa v lese nedohoniš!*) nebo paralelní větná nebo souvětňná stavba, někdy i asonance nebo rým (např. *Kdo do školy chodí, rád do všeho mluví*), řidčeji též aliterace ap.³⁰

Kdo podobné výklady považuje za nucené nebo vyumělkované, duchu jazyka cizí, nechť se rozpomene na styl reklamních sloganů. Ty jsou právě tak schematické a v jiných situacích buď vůbec nepoužitelné, nebo směšné, srov. např. *Jezte sýry — jsou zdravé* nebo v němčině *Kluge Kunden kaufen im Konsum* ap. Vázanost na žánrový kontext je zřejmá i z jiného příkladu: Smysl nadpisu novinové zprávy *Horký led v Jihlavě* je nám jasný teprve tehdy, až si uvědomíme, že jej čteme na poslední stránce — ve sportovní části novin.

Vědomí kulturní tradice se pozvolna probouzí i při poslechu výpovědi jako *Spory mezi vlky nastaly již časně ráno*. Posлуhač interpretuje takovou větu pravděpodobně jako začátek dobrodružného vyprávění pro děti (např. z *Knihy džunglí* ap.). Je úlohou jazykové stylistiky vypátrat, jaké formální prostředky musí výpověď obsahovat, aby právě tak mohla být interpretována. Např. výpověď *Vlci se pohádali* s podobným obsahem nelze tak snadno „zařadit“. Nemalou úlohu má kontextové členění výpovědi. Zde se stýká stylistika s teorií promluvy jako novým odvětvím jazykovědy.³¹ Na tomto místě jsme zdůraznit závislost konkrétní výpovědi a její interpretace na žánrovém i stylovém kontextu.

Některé nářeční výpovědi jsou téměř automatizované. Např. rčení *Dej mu Pánbůh věčnou slávu* uslyší se pravidelně, když přijde řeč na zemřelého. Při vyprávění jde někdy zase o schematizaci vyjadřování, tak např. některé děti požadují od svých rodičů, aby jim dobře známé pohádky vyprávěli bez sebemenší odchylky od textu, na který si navykli.

Výpověď je základní jednotkou konkrétního jazykového aktu. Z tohoto hlediska se jazykověda obírá jen nepatrným dílem výpovědi, jen částí z otevřené množiny výpovědí, jež byly vůbec vysloveny nebo napsány. Snaží se je uspořádat podle základních a (?) vedlejších typů a tím přenáší operaci z oblasti promluvy do oblasti systému. Aby však získala nový jazykový materiál pro odkrytí dosud neznámých vztahů, musí se vracet ke konkrétní promluvě; ta je krystalizačním polem živého jazykového stvoření.³²

2. O nářeční výpovědi obecně

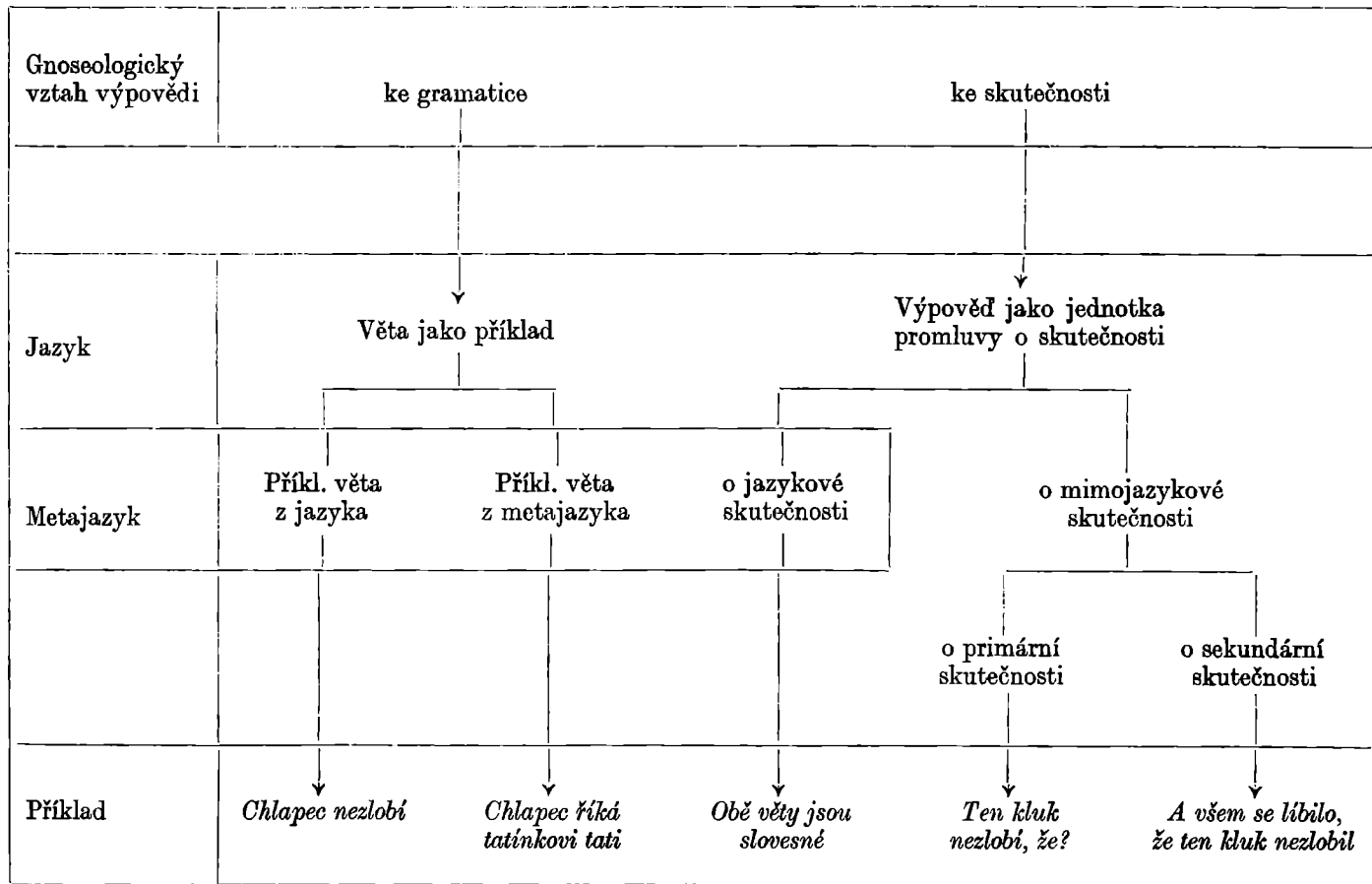
Podobně jako jsme se pokusili o komplexní přístup k dialektu vůbec, posuďme podle různých aspektů i nářeční výpověď; zde ovšem přistupuje ještě hledisko další, gnoseologické, které hledá odpověď na základní otázku, jaký je denotát nářeční výpovědi vyjadřovaný.

³⁰ Mezi uvedenými příklady není, jak zřejmo, ani jediné skutečné přísloví. Dramatik dosáhne těmito „napodobenými“ příslovími a rčeními komického účinku, vloží-li je do úst notoričným uživatelům klíše a frázi.

³¹ Srov. V. Mathesius, *Základní funkce českého pořádku slov*, *Čeština a obecný jazykozpyt* (přetištěno), s. 327n.; J. Firbas, *Ze srovnávacích studií slovosledných*, *SaS* 23, 1962, s. 161n.; M. Grepl, *K předmětu teorie promluvy*, *Sbor. fil. fak. Brno A* 11, 1963, s. 43; H. Reiter, *Bemerkungen zum stilistischen Kontext*, *Otázky slovanské syntaxe II*, Brno 1968, s. 177n.

³² Vyskytuje se v zásadě dvojí krajní názor na skladbu mluveného jazyka. Mínění, že syntax mluveného jazyka musí se zcela oprostít od pout dosavadních syntaktických výkladů založených na spisovném (tím je myšleno psaném) jazyce, zastával na syntaktické konferenci v Brně v r. 1958 prof. Z. Klemensiewicz. Takové stanovisko je však přece jen plodnější než to, které syntaxi mluveného jazyka zásadně upírá specifický charakter.

VÝPOVĚĎ (VĚTA) A JEJÍ GNOSEOLOGICKÝ OBSAH

Nejprve je třeba říci několik slov o heuristické stránce nářeční výpovědi. Ta je pro analýzu dokladem zachyceným v určitém čase (jako doklad z historickosrovnávací mluvnice — „chronologie“) a prostoru („lokalizace“). Dialektolog ji zachytí při terénním průzkumu v konkrétní podobě, jako získává doklady fonetické, morfologické, lexikální a slovtvorné. Konkrétní výpovědní znění je pro analýzu cennější než stanovení větného modelu formalizační operací, a to nejen pro obecně induktivní charakter dialektologie. Např. větné schéma *subjekt—predikát—objekt* existuje zajisté v každém českém nářečí (srov. *Mráz roztrhl silnici*), avšak specificky nářeční je jazykový kontext, v němž se tato základní větná struktura vyskytuje (*jo, pane drahý, hrozná byla ta zima, hrozná, a ten mráz, víte, no ten mráz nám tu silnici, no do rána puk — ovšem pokud nejde na konci výroku o změnu podmětu, a tedy vyjádření: silnice do rána pukla*). Ze srovnání naší „věty-modelu“ s „výpovědí-dokladem“ vyplývá, že se tu shody týkají základních kvalit strukturních, rozdílů pak souvisí se způsobem realizace a s faktory promluvovými, zřetelně se projevujícími především u výpovědi-dokladu. Právě pro svůj kontext působí nářeční výpověď na první pohled věrohodně jako skutečně zaznamenaná, kdežto její spisovná obdoba má spíše ráz mluvnické příkladové věty, třebaže se obě výpovědi svou základní sdělnou hodnotou příliš neliší. Strukturní shody lze předpokládat u všech útvarů národního jazyka, ba i mezi národními jazyky geneticky nebo typologicky příbuznými; nicméně jejich přílišné zdůrazňování vede k přehlížení specifičnosti nářeční výpovědi a jeho výsledkem může být zanedbávání syntaktického výzkumu dialektů.³³

A. Nářeční výpověď z hlediska promluvového (tj. z hlediska promluvového celku)

Pořadí hledisek je dáno pouze aktuálností v dnešním vědeckém kontextu. Interpretace výpovědi podle stálých faktorů promluvových je obdobou stylistického rozboru spisovného jazyka. Nářeční výpověď je obvykle mluvená, proto je možno mluvit i v dialektologii o „výpovědi mluvené“. Neexistence výpovědi psané ruší pro nářečí i tak základní stylistický protiklad jako psanost — mluvenost (viz pozn. 36). Mluvená realizace výpovědi vyžaduje málo námahy, a proto svádí k opakování a pleonastickému vyjadřování: tím ovšem svůj původní úsporný ráz opět ztrácí.

Nářeční výpověď je vždy součástí kontextu, ať dialogického, nebo monologického. Výpověď dialogická (tj. z dialogu) je součástí situačního kontextu, v němž vznikla: oslovuje posluchače, apeluje na něho, provokuje ho k vyjádření stanoviska nebo mu něco sděluje, vybízí ho k jednání nebo zaujetí stanoviska nepřímou. Výpověď monologická (z monologu) je součástí jazykového kontextu a spoluvytváří jazykově kontextovou situaci, o níž se něco sděluje (nejčastěji vypravuje), vedle situace aktuální (základní), za níž vzniká. Potřeba relativní ucelenosti jazykově kontextové

³³ Např. východomoravský typ *silnici rostrhalo* (tedy typ bezagentní) je vázán na určitou sémantiku. Zčásti tomu není jinak ani u dokladů z mluvnice spisovného jazyka, avšak u těch bývá vedle jejich výrazové stránky stejně známá i charakteristika významová; mluvívá se o dějích přírodních, živelních, o vnitřních duševních pochodech a o stavech lidského organismu ap. Pro analýzu dokladů nářečních jsou jejich zaznamenání a excerptace v celé šíři, tj. poměrně v úplné sémantické proměnnosti, nezbytné, neboť nejsou známy ani všechny výrazové typy, ani sémantické okruhy, ani míra produktivity typu.

Z našich poznámek snad je zřejmé, že adj. „strukturní“ užíváme jako druhého pólu k adj. „promluvový (tj. souvisící s parole)“, adj. „systémový“ se vztahuje ke konkrétnímu nářečnímu systému. Nářeční výpovědi jsme a priori rozuměli doklad určený v praxi pro rozbor větné syntaxe. Charakteristiku nářeční výpovědi má přinést právě tento oddíl.

situace a překlenutí míst neurčitosti postuluje jisté stylizační úsilí, formulační perspektivu a snižuje možnost improvizace.

Vzhledem k stále potřebě reagovat na vyvíjející se situaci mívá nářeční výpověď uvolněnou organizací složek a vedle útvarů větných obsahuje též útvary přívětné.³⁴ Podle situace bývá výpověď postupně „nastavována“ a výsledkem tohoto procesu je lineární sekvence složek.

Přechod ze situace aktuální (základní) k jazykově kontextové děje se jednoduše prostým vyšinitím z vazby s využitím melodie a dynamiky řeči nebo tzv. uvozo-
vacími prostředky (typy: *a tož on, nepůjdu, vrátím se || a tož on, že nepůjdu, vrátím se || a tož on na to, že nepůjde! vrátí se || a tož on řekl, že nepůjde, vrátí se || a tož on že nepůjde, vrátí se; poslední typ je přes možnost homonymie (že = prý) velmi frekventovaný*).

Naopak přechod ze situace jazykově kontextové k aktuální (základní) nebývá zvláštní jazykovou formou vyjadřován. Má většinou ráz apelový (... *čert už víc nepřišel. Stačíte to psát? Ale za rok ...*) nebo emocionální (... *několik dětí mu umřelo. Kolik, to už ode mne nežádejte, hlava je stará. Ale ty, co zbyly ...*).

Se zřením k protikladu intonační ohraničenosti (kadenci a antikadenci) — ohraničenosti³⁵ vyskytují se výpovědi uzavřené a neuzavřené, tj. nedopovězené, přerušené a nedopovězené, přerušené a dopovězené, nedopovězené a doplněné mimojazykově (gestikulací a mimikou). Uzavřené výpovědi je možno třídit podle větných typů, neuzavřené je lépe popsat, neboť se v nich projevují nezřídka pouze individuální návyky a pak bývá správné zobecnění nesnadné.

Dynamicke a intonační možnosti oslabují závažnost pořádku slov jako prostředku kontextového členění výpovědi; obvyklý pořádek slov se potom uplatňuje jen při promyšlené výstavbě projevu.

Interpretací výpovědi z hlediska promluvového celku doplníme poznání syntagmaticko-predikační stavby: řešíme případy syntaktické homonymie, někdy objasníme příčinu strukturálních vztahů, téměř vždy příčinu frekvence jevu. Vcelku pak charakteristika z tohoto hlediska prozradí obecné rysy nářeční skladby jako skladby mluveného jazyka (ve srovnání s jazykem psaným).

B. Nářeční výpověď z hlediska její struktury

Nářeční výpovědi, zejména uzavřené (viz výše), lze klasifikovat podle větných typů. Při kvantitativní analýze reprezentativního počtu dokladů bychom mohli dostat spolehlivý objektivní obraz o struktuře nářeční výpovědi. Pro charakteristiku výpovědi z tohoto hlediska však zůstávají stranou výpovědi neuzavřené; nadto ještě neznáme frekvenční poměry u jednotlivých větných typů, ačkoli právě ty jsou pro stanovení rozdílů mezi výpověďmi z různých nářečí a ze spisovného jazyka nejednou nejdůležitější.

Každý dialekt má vlastní syntaktický systém. I zde je s pojmem dialekt neslučitelné uznávat teritoriální odchylky. Nicméně jistý typ syntaktické struktury může

³⁴ Viz K. Hausenblas, *O studiu syntaxe běžně mluvených projevů*, sb. *Otázky slovanské syntaxe*, Praha 1962, termin na s. 320. „Nastavování věty“ v proudu řeči zdůrazňuje V. Ertl, lineární výstavbu nářeční výpovědi B. Havránek. Srov. též O. Müllerová, *K syntaxi nepřipravených mluvených projevů (Přídavné výrazy a konstrukce)*, SaS 27, 1966, s. 118n.

³⁵ Srov. F. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha 1958, s. 21. Z hlediska konfrontace s představou spisovného úzu by byl v této souvislosti vhodný též Mathesiův termin „formální obvyklost“; v nářečí jsou ovšem „formálně neobvyklé věty“ velmi časté.

sloužit několika dialektům. Tento snad samozřejmý vývod má objasnit jen to, že se při syntaktické analýze můžeme setkat u téhož jevu s různými podobami foneticko-fonologickými a morfologickými: výpovědní typ je stejný, avšak každá konkrétní výpověď náleží jinému dialektu. Otázky jazykového zeměpisu, pokud jde o syntax, zvláště syntax větnou, ustupují do pozadí. Je tomu tak především proto, že se jednotlivá nářečí neliší mezi sebou tou měrou, jak to známe z fonologie a morfologie: konec konců syntax národního jazyka více možností pro diferenciaci ani neposkytuje.

Z hlediska strukturního interpretujeme nářeční výpověď jednak podle syntagmaticko-predikační stavby, jednak podle modalit. Interpretací reprezentativního dokladového materiálu přispíváme k postizení specifičnosti nářeční skladby v rámci různých strukturních útvarů národního jazyka.

C. Nářeční výpověď z hlediska historickolingvistického

Pojmy „větný typ, model“ předpokládají jisté ustálení formy, a jsou tedy výrazem též historického přístupu k jazyku. Větný typ není než výsledek vývoje; nářeční výpověď může být podle jistého typu modelována nebo alespoň v sobě může skrývat předpoklad pro další vývoj v nový typ (mám zde na mysli např. ustálené případy elipsy, případy vykládané jako vyšinití z vazby jako *ráno se jedlo polévka*, popřípadě ještě v podobě *ráno se jedlo hodně, polévka*). Proto je možno využívat jí jako dokladu pro skladbu češtiny; tu je cenné to, že se tento typ vyvíjel nebo téměř před očima vyvíjí imanentně, živelně, nikoli podle autoritativních zásahů a racionálních úvah, ani pod vlivem písemnictví.

Při rozboru není snadné rozlišovat v syntaxi dialektu archaismy nebo inovace: ke známé dlouhodobé koexistenci syntaktických typů starších a mladších³⁶ přistupují ještě jevy, jejichž kořeny je možno hledat v dávné minulosti, avšak stejně tak v přítomnosti, pokud se shodují podmínky a okolnosti (např. nedostatek psané kultury).

Nářeční výpověď je teritoriální modifikací určitého typu jen potud, pokud srovnáváme několik dialektů mezi sebou, vedeme-li syntaktické izoglosy a excerpujeme-li nářeční doklady pro historickosrovnávací skladbu národního jazyka nebo srovnávací skladbu několika jazyků. V jiném, především strukturním smyslu, nemůže být o teritoriální modifikaci (něčeho konkrétního) řeči. Je též zřejmé, že na první pohled stejné syntaktické typy mohou v různých dialektech zaujímat i jiné postavení, a naopak odlišné jevy mohou mít, v různých systémech, stejnou nebo podobnou funkci (Francescato). Nelze neuznat pomocnou úlohu syntaxe dialektů pro historickosrovnávací skladbu, je však třeba zároveň vidět i její existenci v strukturní celosti vlastní a ve vnitřních strukturních vztazích s hláskoslovím, tvaroslovím a lexikem konkrétního dialektu.

D. Nářeční výpověď z hlediska sociolingvistického

Ze sociologického hlediska zajímá dialektologa především přechod větných a syntagmatických typů tradičních dialektů v typy interdialektické a spisovné, jak se děje s výměnou generací. S rozvojem především školního vzdělání přestává se

³⁶ Tuto nyní obecně přijímanou tezi formuloval B. Havránek poprvé v stati *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, sb. K historickosrovn. studiu slovan. jaz., Olomouc—Praha 1957, zvl. s. 79n. Tamtéž (na s. 140) zdůrazňuje opozici psaného a mluveného jazyka.

užívat těch typů, které jsou i v nářečním povědomí zastaralé, archaické. Na rozdíl od obdobného vývoje v hláskosloví, tvarosloví nebo v slovníku je tento proces v syntaxi bezděčný. Některé syntaktické jevy se před svým zánikem posunují na periférii systémových dorozumívacích prostředků, vyskytují se sporadicky, avšak pro svou nenápadnost dlouho přetrvávají.

Některé spojky a částice odumírají jako lexikální prvky pro své výrazné sepětí s lokálním dialektem, aniž mizí potřeba syntaktických konstrukcí, v nichž se jich užívalo (např. na východní Moravě se jen dosti zřídka vyskytuje odporovací spojka *než*, téměř zcela zanikla v podobě *lež*, ubývá spojky *nebo*, *lebo* ve významu „neboť“, na jihu východomoravské oblasti mizí příslovce *bar* n. *bár* ve funkci spojky připustkové a na jejich místě se šíří obecné spojky *ale*, *protože*, a ve významu přípustkovém ap.). Spojky a částice pak bývají nahrazovány obdobami interdialektickými, nad-regionálními. Podobné nahrazování není svou podstatou proces syntaktický, nýbrž lexikální. Spisovné spojky výrazně psaného stylu se v nářečí nevyskytují (*kdežto*, *ačkoliv*, pro Moravu též *poněvadž*), ojedinele snad jen jako individuální zvláštnost.

Ke změně syntaktické vazby vedou též změněné poměry společenské, např. s úbytkem starých příslušníků tradičního dialektu ustupuje moravský tzv. plurál úcty (*naši dědeček uměli vypravovat*); v *l*-ovém přičestí při vykání v minulém čase opouští se podoba plurálová (*byli jste už u nás, pane, dřívě?*). (Není vyloučeno, že i zde běží o „plurál úcty“, avšak rozsah užívání obou způsobů nekryje se plně.)

Naopak zachovávají se ty syntaktické konstrukce, pro něž mluvčí hledá ve spisovném jazyce ekvivalenty jen obtížně (mezi nimi např. navazovací částice *tož*, přispívající k plynulosti hovoru; šíří se v běžně mluveném jazyce i v oblastech, kde byla dříve pocífována za prvek cizí), nebo ty, které existují ve spisovném jazyce v jiném funkčním využití, avšak jejichž nespisovnost nebo specifická nářeční stylistická platnost jsou pro mluvčího málo zřejmé (např. spojka *že* se objevuje mimo známý typ obsahově příčinného souvětí jako *jsem rád, že ...* i u typu ryze příčinného: *nic nedostala, že už bylo zavřené* || *že už bylo zavřené, nic nedostala*). Stav tradiční se v dialektu zachovává, je-li podporován jedním z několika prostředků spisovných (srov. předložku *skrz* ve významu příčinném); takový prostředek však musí být stylisticky stejnorodý (např. existence spisovného přechodníku nijak nezpomaluje zanikání přechodníkových vazeb na východní a ještě více na střední Moravě).

Nejnovější syntaktický vývoj³⁷ se v tradičním dialektu neobráží, neboť se dosud výrazně nezměnily vyjadřovací potřeby příslušníků dialektu. U mladších lidí souvisí vyjadřování s rodinnou, školní a obecnou kulturní výchovou a jeho vývoj se tedy děje — ze stanoviska pozorovatele — skoky, i když nikoli skoky snadno pozorovatelnými.

E. Nářeční výpověď z hlediska psycholingvistického

Stěží možno přijmout tradovanou tezi o „primitivnosti“ nářeční skladby, souvisící se staršími názory o prosté „lidové duši“. Dospělo se k ní a priori, zvenčí, ještě před analýzou nářečních výpovědí. Jisté je především to, že nářeční vyjadřování svým úkolům plně vyhovuje. Mladí příslušníci užívající důsledně dialektu — mimo vyučovací předmět češtinu — nemusí za ostatními spolužáky nijak zaostávat. Nelze ovšem neuznat některé zvláštní kvality nářečního vyjadřování. Uvedme jen ty z nich, které se týkají přímo nářeční výpovědi:

³⁷ Srov. např. vznik souvětí vztahu kontrastně srovnávacího: F. Daneš, *Vývoj češtiny v období socialismu*, sb. Problémy marxistické jazykovědy, Praha 1962, zvl. na s. 323.

a) Dosti výrazná je tendence ke gnómičkému vyjadřování, a tedy sklon ke generalizování. S tím souvisí rozvinutí větných typů s všeobecným činitelem, např.: *toho neudrží domx; lidí, jag by nabil; dva dñi sa tam byto; vzalo sa misa zelňačky; stodolu sa stavilo; pravíja tom strňiskoví kúň; nemože čto' ek prasata chovat; sv'ed m' ét ledačeho naskovďvaného; tos // to ste choďil jak po peřiňe; domáciho zloďeja neuhľedáš.*

b) Nápadné je tabuové zatajování příčin přírodních jevů a s tím spjaté rozvinutí větných typů s dějem bez agentu (např. z vých. Moravy): *prsty mu uřezalo; čuli kroky a fčílka zaklepaou; polámalo strom* (tj. sníh). Dnešnímu příslušníku dialektu bývá činitel děje zpravidla zřejmý: je třeba odlišovat podmínky vzniku větného typu a jeho další — už nemotivované — přetrvání.

c) Jazyková reakce na vnější podněty bývá hojně automatizována; srov. pozdravy, např. známé *vitaj*, lidová rčení a přísloví, např. ... *naši dědeček — dej jim pámbu lehké odpočívutí — ti uměli ...; kdybych měl peníze — jakože nemám — tak bych ...;* v případech jako *přišel vodník — kabátek zelený, z šosu mu kapkalo — a ten ...* je míra skutečné jazykové informace po první pauze velmi nízká.

d) Při nářečních vypravováních projevuje se tendence k dějové dynamičnosti na úkor prvků statických; je intenzívnější než ve spisovném jazyce. Málo je živých přirovnání a metafor; volba výrazu se děje se záměrem přímo směřovat k závěru vypravování. Tzv. lidoví vyprávěči padesátých let dosáhli své někdejší popularity právě proto, že zprvu objeveně začali tento rys porušovat, spád vyprávění retardovali a naopak do projevu vkládali prvky „ozdobné“.³⁸

e) Významové vztahy mezi souvětnými větami nemusí být vždy totožné se známými vztahy spisovnými. To může být výrazem i jiného způsobu myšlení. Tak např. příčina a následek bývají neutralizovány chronologickým řazením (*je sychravo a už mám rýmu*), význam přípustky splývá s obecně pojatým významem odporovacíím (*prší, a spěcháte // spěcháte, a prší — druhé souvětí lze už stěží interpretovat jako odporovací*), budoucí děj se spjává s dějem podmínkovým (*když zůstanete v posteli, bude zas dobře*); způsob a míra věci se udávají tím, že se vysloví jejich účinek (už Malovaný!) (např. *ten umí vykládat, že vám bude hlava brňt; cesta byla akorát, co ty saňe tam vlězty Kašava; účel splývá s účinkem (já dibiň mohla ďelat venku, co biň mňela hlavu lechkú — Hostětín — není ostatně „účinek“ po podmíněném ději opravdu spíše účelem?); zvláštní druh vedlejších vět se spojkou *co* nebo *jak* vyjadřuje příčinu vyplývající z velké míry děje obsaženého ve vedlejší větě (*z lavecíki třikrát spadl čert, co biňa Kača rostancovaná Křekov*).*

Psycholingvistické kvality nářeční syntaxe nejsou ještě dobře známy, neboť nejsou spolehlivě stanoveny principy významové konfrontace typů spisovných a nářečních. W. Havers³⁹ sice mezi „psychofyzickými podmínkami“ řeči uvádí podmínky dané národním psychou, lidovou logikou, emocionálním myšlením, fantazií, sukcesívním myšlením, egocentrickým způsobem myšlení, asociativním myšlením a „jednotou naivní mluvené řeči“, avšak jeho četné a velmi cenné příklady z různých jazyků jsou nejčastěji toliko deformace, odchylky od běžných typů nebo kreace povýtce indivi-

³⁸ Nikoli náhodou publikují brňeňší etnografové V. Frolec a D. Holý ve svých ryzích Lidových povídkách ze Slovácka, Praha 1967, na dvou stech stránkách (textem zdaleka nezaplňených) třiadesát povídek (většinou pohádek). Dva „lidoví vyprávěči“ bývali ochotni připravit celovečerní program na téma, jak u sousedů zabíjeli.

³⁹ *Handbuch d. erklärenden Syntax*, Heidelberg 1931, s. 30—54; srov. tam na s. 11: „Při všech otázkách, které se týkají vývoje jazyka, je třeba rozlišovat mezi stálými podmínkami a hybnými silami; přihlížení k oběma těmto faktorům vede k vysvětlení.“ (Havers zde parafrázuje E. Hermannu.)

duální; při obecných vývinech pak by měl sám čtenář rozlišovat jevy příznačné pro mluvčí neškolené, prostoduché, nerozvážené, jazykově pasivní, „lidové“ podle starých představ atp., což ovšem jsou atributy vyplývající z velmi rozličných kritérií.

F. Nářeční výpověď z hlediska gnoseologického

Z obou základních oblastí, jež poznáváme jazykovým vyjadřováním, přináší nářeční výpověď informaci zpravidla o jevech přírodních a společenských. Příležitostně výpovědi o jazyce jako *gáz je u nás petrolej* (Mysločovice) bývají po lexikální stránce hybridní a aspoň potenciálně se objevuje i míšení systémů fonologických, např. *řěl říkajú soudruh (ú × ou)*, nebo morfologických (*ne g Bojkovicám, staří říkáme g Bojkovicem*); jakýkoli laický zájem o dialekt je odvozen ze srovnávání s jinými systémy (spisovným, jiných nářečí).

Na naprotou neobvyklou nářečního dorozumívání „o jazyce“ ukazuje i známá pravda dialektologická, že se totiž informátoři věnují rádi debatě „o starých časech“, avšak pocítují rozpaky, když si uvědomí, že explorátorům běží o „starý jazyk“ („Ale vždyť my tu mluvíme všichni stejně ...“ „Postaru u nás nikdo nemluví!“). Gramatická část dotazníku pro Český jazykový atlas — není-li vyplněna excerpí ze spontánních projevů — vzbuzuje u informátorů buď malý zájem, nebo úsměvný údiv, na rozdíl od části lexikální, při které se kladou otázky „na předměty“. I v anketě Wenkerově, nyní již klasické, reagovali podobně někteří dopisovatelé na věcnou stránku věč doporučených k převodu do nářečí, jak o tom podle sdělení doc. Masařika svědčí archív marburského institutu „Deutscher Sprachatlas“.

Podobně je zajímavá reakce autorů vyprávění, když se jim přehrává magnetofonový záznam jejich vyprávění. Někteří příslušníci dialektu někdy ani nepochopí, že sami text před chvílí namluvili, a znovu zaujímají stanovisko, pochopitelně převážně dotvrzujícím způsobem, k faktům svého sdělení („Ano, ano, tak to bylo!“). Též u mluvčích z poměrně kulturního prostředí ztrácí se po chvíli zájem o poslech vlastního hlasu a způsobu vyjadřování a vynořují se starosti, zda měl nebo neměl být prozrazen ten nebo onen fakt.

Shrnutí. Nářeční výpověď je základní jednotkou mluveného projevu (příslušníka tradičního dialektu). Je přísně strukturní, avšak organizací složek nekompaktní. Je zakotvena v kontextu situačním, který na ni stálými faktory promluvoými působí, nebo spoluvytváří kontext jazykový. Její výstavba je převážně lineární. Někdy vyjadřuje ustáleným způsobem automatickou reakci.

Typy nářečních vět se ustálily imanentním vývojem. Některé z nich obrazy vývojové starší způsobu myšlení. Mezi větné významové vztahy mohou být v nářečí jiné než ve spisovném jazyce a bývají mluvnický vyjadřovány někdy jen potenciálně. Při vývoji tradičního dialektu v interdialekt se větné typy v podstatě zachovávají a nové se neobjevují.

3. Věty podle záměru mluvčího vůči posluchači

Zachycené nářeční výpovědi stávají se vždy doklady určitého působení na posluchače: ten se z nich dovídá informaci o mimojazykové skutečnosti (potenciálně též zároveň o emocionálním postoji mluvčího k ní), daleko řídkěji o skutečnosti jazykové (*Dobře jsem rozuměl!* nebo *Tam na horách se mluví jinak*) nebo je v nich vyzván k činnosti nebo k odpovědi na dotaz. Podle toho rozlišujeme v nářeční skladbě výpovědi oznamovací, příkazovací a dotazovací. Teoreticky je sice třeba rozlišovat dále

mezi posluchačem, jemuž je sdělení skutečně určeno, a posluchačem, který promluvu jen trpně sleduje nebo ji dokonce považuje jen za jazykový materiál, při interpretaci dokladů je však toto rozlišování až na řídkou výjimku zanedbatelné.⁴⁰

Pojednáme nyní jen o typech nejvýraznějších, a to pouze o těch, které lze interpretovat v rovině gramatické, bez intonančního rozboru konaného fonetickými metodami:

a) Sdělení oznamovací

Je zde zajímavé především to, jak bývá signalizován citový vztah mluvčího k sdělované skutečnosti (srov. literaturu uvedenou v pozn. 24):

Oznamovací jsou některé výpovědi s kondicionálem. Citové zabarvení těchto výpovědí je dáno formálním rozparem mezi kondicionálovou formou a prostým oznamovacím obsahem: fakt je formulován jako přání:

já bych sa tak s něma ešče chvílku tešila Polichno; *já ešče bych si vypil* Raková; *añi bych to nepočítala* Návojná; *bych vám přila ho videt!* Březnice.

Oznamovací jsou i jiné výpovědi s kondicionálem, totiž samostatné věty s podmíněným dějem. Podmínka jejich platnosti není vyslovena, rozumí se z kontextu. Mimo něj jsou tyto výpovědi ne plně sdělné. Příklady s kontextem interpretovaným: *celý deň byl byste psál* (kdybyste byl býval přišel v neděli) Chrastešov; *byli by si to rádi udělali* (kdyby to byli uměli) Karlovice; *šag aj byh ešče mohla!* (kdybych chtěla) Bratřejov; *ale kata by nemoset, moset by!* (ale jak by nemusil narukovat, musil by, i kdyby nebyl zdráv) Mladcová.

Příklady s kontextem jazykovým tvoří přechod k vyjádřením souvětným:

chyba by nekerú cěrku vdál! *To by už mohł* (leđaže by vdal některou dcerku, mohł by odejít na odpočinek) Lidečko; *a tož dyby né vdłky!* *Já byh vypádál* Študlov; *mhet peňize!* *Tož nezedničim* (kdybych měl peníze, nezedničil bych — v nářečí ovšem zde indikativ) Šanov.

Citové zabarvení výpovědí je dáno též přítomností různých citových částic na začátku výpovědi. Každá z nich (spolu se specifickou intonací) prozrazuje jiný citový odstín, kterým se má působit na posluchače. Ve východomor. dialektech je tento stav:

veđ (spis. *vždyť*, známé i ze stč.) uvozuje sdělení, které má posluchače překvapit: *veđ to je vymoženosť!* Lutonina; *veđ pán císař ešče vyskočil na koňa!* Podk. Lhota; *veđ to bylo fšcko łaciné* Pozdýchov; někdy se uplatňuje spíše odstín netrpělivosti vůči posluchači: *veđ vy máte roky!* Sehradice; *veđ oñi sa m'eli!* Mirošov.

dyť (spis. *vždyť*, přece) má význam obdobný. Snad je teprve novější. Příklady: *dyť už něñi tam zrnka!* Podk. Lhota; *dyť to lidř neuchytlř, gde!* Bohuslavice u Gottw.; *ja, dyđ voda je horšř jag oheň tamt.*

šak upozorňuje posluchače na něco, co má překvapit po předchozím kontextu.

⁴⁰ O funkcích jazyka obecně srov. R. Jakobson, *Linguistics and Poetics*, Style in Language, New York—London, vyd. Th. A. Sebeck, zvl. na s. 353—358.

Mluvnice spisovné češtiny označují kapitolu, o níž i my chceme pojednat, různě: mluvnice Havránkova—Jedličkova rozlišuje věty podle poměru mluvčího k obsahu vět (např. ve vydání z roku 1960 na s. 276), V. Šmilauer v *Novočešské skladbě*, Praha 1966 na s. 21 druhy vět podle postoje mluvčího, F. Trávníček v *Mluvnici spisovné češtiny II*, Praha 1951, na s. 643n. věty podle obsahu, M. Grepl—J. Bauer ve *Skladbě spisovné češtiny*, Praha 1968, zvl. na s. 15n. věty podle postoje mluvčího k sdělované skutečnosti. F. Kopečný v *Základech české skladby*, Praha 1962, zvl. na s. 281n. dělí věty podle povahy sdělení na vypovídající a výzvoové (tázací a rozkazovací). V dialektologické monografii *Nářečí Úřvic a okolí*, Praha 1957, pojednává o našem tématu na s. 107—108.

Citová částice jako by tu v jistém smyslu přejímala funkci vůči předchozímu celkovému kontextu odporovací: *šak tu auto (trojslab.) nepojede! Jasenná; šag vařid biovo š čeho! Hluk; bože, šag já sem si naporúčala gořalku! Lutonina; šag vdova je po něm! Střelná.*

dyž má vyvolat zklamání: *dyš tá stařenka umřela, tá veselá Lutonina; dyz za ty peňize nebylo kúpit! Lutonina; dyž ono to vykládaří fšecko čtlov'ek neví! Kostelec u Gottw.*

ale upozorňuje, že mluvčí ostře konfrontuje svůj názor se smyslem předchozího kontextu nebo se současnou situací: *ale fčil darmo povídat! Sady; ale v Ičtíne býj v'ěšanjí! Lípa; ale třeba byh aj vylézla! Jasenná.*

kata (gen. subst. kat, srov. obecně čerta!) vyjadřuje rozhodný odpor; kladným výpovědím mění význam v záporný, záporným v kladný, např. *kata dělám, mám třiasednesát rokú ven! Ostrata; kataď ne, de kom šit! Slušovice (zde kata+ť); kata doněsl, nedoněsl Havřice.*

Podobné je *tanu* (snad pův. gen. nebo akuz. ta+nu, podle V. Machka citoslovce obdivu); uvádí nejisté tvrzení: *tanu ostane Liptál; tanu do rána sem oka nezhmúřita! Lidečko; tanuď bývalo to za slobody Janová (zde tanu+ť). Fr. Kopečný vykládá původ slova expresivním zdůrazněním závěru: ja+nu > tanu.*

Stejný význam má *tužibud* (snad severní podoba tuž- tj. tož- +i+bud): *tužibud už je tu Ublo; no tužibut to može byt pravda! Ublo; tužibut p'ed grejarú to stálo Lutonina.*

Citovou částicí je i známé východomoravské a jihomoravské *tož*. Zdůvěrňuje rozhovor, zbavuje jej oficiálnosti, a proto se objevuje jako prvek vhodný při navazování (celého rozhovoru i jeho úseků). V nářečí se velmi zautomatizovalo a užívá se ho především tam, kde by se jádro výpovědi jinak objevilo hned na začátku výpovědi (D. Šlosar). Příklad: *tož já sem znál s koňima jezdit! Kaňovice; tož ve fronte já sem sa tom nečivil Biskupice.*

Částice *že*, jejíž některé doklady svědčí o plynulém přechodu ke spojce *že* z vedlejších vět obsahových, naznačuje, že mínění je přejato, že bylo součástí cizího sdělení a že jeho pravdivost tedy není zaručena. Má význam spisovného *prý*; není ovšem omezena na výpovědi oznamovací. Příklady oznamov.: *že tag im kolenama třásto! Lutonina; f potoku že dycky býj bestman Kostelec u Gottw.; no toš fčil že je v nemocňici ... Bohuslavice u Gottw.*

Podobné *že* také naznačuje úmysl, slovy prozrazený nebo prozrazovaný: *v noci přišli že ho v'ěšat Lutonina; já sem akorát šeu do hospodá že na štampřdlu Hluk; upékli masa že na svátki Havřice.*

Smysl oznamovacích vět mají tzv. řečnické otázky. Rozpor mezi tázací formou a oznamovacím obsahem způsobuje jejich výrazné citové zabarvení. Jako prostředek značně intenzivního apelu na posluchače vyskytují se dosti hojně. Pokud jde o jejich tradiční označení, není snad třeba hledat pro ně nový termín; je však v této souvislosti třeba uvědomit si závislost naší — a nejen naší — syntaktické terminologie na textech vyšších stylů a nechápat tento větný typ jako „řečnickou figuru“. Je i v řeči nejprostších mluvčích zcela běžný. Příklady:

co bih nešla? Luhačovice; no tos co, co bich to neudělát? Kaňovice; gdo i to mohł m'et za zlé? Lutonina; — byly byste vy dečka nechali bez másla? Seninka; nepřišli zase na druhý deň? Vítová; su na Jošku zlá, dys su macecha? Dol. Lhota.

Zvláštním typem jsou věty uvozené zvolacími zájmeny: *a co hladu sem vystála! Všemina; jag oři s tyma nohami tentujú! Újezd u Viz.; jaké já sem mňěl kohe zvedené! Kaňovice.* Oznamovací význam mají též otázky vyslovující obavy typu *enom leští víja dost? Luhačovice* (tj. patrně toho mnoho nevědí).

Některá oznamovací sdělení jsou odpovědní na otázky zjišťovací. Jsou výrazově velmi rozmanitá, neboť se v nářečních promluvách odlišuje různá míra přitakání a různý citový vztah mluvčího k němu: *ano, jo, faň, může, no může, ba, bať, no ba, baže, bažže, aha, no, aj, ja vjeru, beztak, šak, dobře, dobrá, no dobrá, jéjda, pravda, pravdaže, ja tož baže, vsleže, ale no toš, to to to!, možná možná, třebaš ...* Někdy se odpovídá slovesem, v citovém projevu opakovaným, např. (Byl jste, dědečku, na vojně?) *Byl, byl* Březnice.

Zamítavé odpovědi, popření: *né, ale de, deby, coby, depák, a, velice né, kata, coby né, čerta starého, kozla, čekmanta ...*

Některé výpovědi ztrácejí svůj význam a stávají se prostředkem navázání nebo udržení kontaktu, např. *tož máte také!*

Někdy vyslovuje mluvčí přání, jehož uskutečnění není v moci posluchače a ten je tedy přijímá jako sdělení oznamovací. Taková přání se vyjadřují různě:

opisným imperativem s *nech*: *bože, nech už je sucho Újezdec; nech pánbůch chrání zabíjat!* Nezdence;

kondicionálem s *dy-*: *aspoň dyby jablek letoz bylo!* Mirošov; *a dyby pánbůh dál a umřelas* Lípa;

kondicionálem s *a-*: *člov'eg aby sa zatraceňe držát!* Hor. Lideč; *aby tam nahájat!* Lhotka; kondicionálem s *bodaj*: *bodaj bi nás nechali na pokoji Uh. Brod; bodaj bi ta šlak trefil!* Hor. Němčí;

kondicionálem s *bár*: *bár by trochu popršalo!* Slavkov;

imperativem: *vem to strela fšcko!* Hor. Lhota.

V situaci, kdy je třeba vyjádřit přání cizí, sahá se po příslovci že: *tož že abih já im to sková!* Kaňovice.

Dále se přání vyjadřuje větami infinitivními, většinou (nikoli pravidlem) souvětňými: *zelin (bylin) je moc, enom ih znat!* Hřiv. Újezd; *náid nevestu, co by mi pasovala!* Všeminá; *ten něni na híc, ten enom hrát!* Kostelec u Gottw.; *místo záchranu ešče im vyrúbat!* Bohuslavice u Gottw. Ojedinelý je doklad s infinitivem v práci významu po kondicionálové částici (snad kontaminací): *řídž byh nedelat!* Jasenná.

Přání se vyjadřuje též préteritem, např. *ba dál pánbu!* Slopné; patří sem i petrifikovaný typ *stahlo bid zamrzlé!* Sidonie.

Imperativem s *nech* se vyjadřuje i svolení: *tož nech dolirajú* Jasenná; *nechad je to aj stokoruna!* Polichno (zde *nech+at*); s kondicionálem: *neh bi si toho biu nabrau!* Bánov. (Výpovědi práci jsou svou povahou expresivní.)

b) Sdělení příkazovací

Podle intenzity apelu na posluchače existuje postupná škála od příkrého rozkazu až k jemnému vybidnutí.

Rozkaz se vyjadřuje běžně větami imperativními: *natrhajte desed lístků kopytňiku* Hrobice. Jeho naléhavost se zdůrazní opakováním: *a tož dělajte, dělajte!* Lutonina. Velmi působivý apel na posluchače má být vyvolán i vyvozením příkazu z otázky, kterou mluvčí posluchači položí: *a toš kam se hrabete, sette!* Polichno.

Někdy ztrácejí podobné imperativní výpovědi svůj obsah a slouží jen jako prostředek kontaktu: *no počkaj!* Biskupice; *šak čekajte, ve mne vám to tag hrálo* Lutonina; *a tož nebojte sa, neumřu* Hradčovice.

Oslovením posluchače se rozkaz zdůvěřňuje, pokud ovšem nemá oslovení vlastní význam rozlišovací: *Francko, ale nehádej sa s tým starostú!* Lutonina; *nate, děti, nažerte sa!* Jasenná; *Slávine, v laboře to neumývav si!* Ublo. Oslovení tu má formu vlastního vokativu.

Rozkaz se vyjadřuje též indikativními větami. Je formulován jako jistá budoucnost: *tady si namočíš nohy do téj vody!* Lhota u Vs.; *pudeš g bohynám, ti ti poradíja!* Bzová; *uđeláte si svoru, no jako kúpení svoru z opchodu Újezd u Viz.*

Mírnější rozkaz tehdy, je-li vyjádřen jako přání: *dyby ty sis košulu oblék!* Ústí; *staňenko, dybyste schudli enom neco!* Lutonina. Ještě mírnější bývá rozkaz vyjádřený výpovědí s tázací intonací: *ti us sa s ňima rodinuješ?* Štítná n. Vl. (tj. nedocházej k nim do rodiny).

Opisnými vazbami s *nech* se vyslovuje výzva třetí osobě, např. *neh mluví polichi* Veletiny. Protože na splnění výzvy nemusí mít posluchač přímý vliv, řadíme podobné doklady k výpovědím oznamovacím, tj. k přáním, viz výše.

V citově zabarvených rozkazovacích větách smyslem záporných stává kladné sloveso: *ách, cérko, ptaj sa mne!* (neptej se mne) Hvozdná; *řehůňajte sa mi!* Hrobice; *đelajte enom pestvo!* Chrastešov; *šecko na mňa požalujte!* Polichno.

Z citových částic stávají před příkazovými výpovědmi jen ty, které vyjadřují návaznost na předchozí kontext: *tož volaj* Korytná; *šag enom sa podíj!* Hošťálková; *diđ zavouaj chuapa, co bi séku* Bánov.

Nejmírnější formu apelu na posluchače vyjadřuje citoslovce *že*, připojené před oznamovací výpověď. Posluchač se jím vybízí k dotvrzení výroku mluvčího:

že tu chođí mora cucat! Liptál; *že sa zaz na ňu uspoléhli!* Slušovice; *a že bys to chtěla spátiky!* Lutonina.

c) Sdělení dotazovací

Běžné typy otázek zjišťovacích i doplňovacích jsou obdobné se spisovnými: *střelilz ho?* Havříce; *gde k tom přišel?* Návojná. Vyskytuje se i známý deformovaný „školní“ typ s tázacím zájmenem na konci výpovědi: *tož bylo třít kolík?* Liptál.

Větám se spisovným *pročpak* v otázkách doplňovacích odpovídají výpovědi s *co*: *tos co to sfukují?* Všemina; *staričku, co trčíte dotát na poli?* Vlčková; *co mu nedáš pokoja?* Lukov. Mimoto mají výpovědi s *co* ještě význam vět s *copak* v otázkách zjišťovacích: *co budu objímad rola a miuovad meze?* Kunovice; *co im budem darovad život?* Javorovec; *co sa to tam vlezé?* Uh. Brod. Obojí věty jsou emocionálně zabarveny.

Větám se spisovným *proč* odpovídají u nejstarší generace výpovědi s *čem* (= čemu, dat.): *čem to na sebe berete?* Sehradice; *čem už ženete?* Bratřejov.

Specificky nářečním prostředkem vyjádření citovosti otázky jsou uvozovací částice *či* a *-i* (spis. *-li*), které se přiklání k prvnímu slovu otázky.

či uvozuje rozhodnou otázku, která nadhazuje novou, poněkud překvapující možnost (tak tyto věty souvisí s otázkami vylučovacími, kde je *či* pravidelné, a se závislými otázkami zjišťovacími, např. *mám si přikúpid dřeva, či nejakí šporáček?* Jestřábí; *nevím, či to dozraje* Střelná). Příklady: *či že by byl pamáčkem?* Podk. Lhota; *či necháme mu to Jendovi?* Vlčková; *či sem já u vás jakási?* Halenkov.

-i uvozuje ne tak smělou možnost, zato však vemlouvavou otázku (částice *-i* tu souvisí s tázací partikulí z otázek nepřímých, takže z hlediska synchronního jako by i v prostých otázkách zbývala po „vynechané“ uvozovací větě, např. *nevím, už-i bude doma stamocít* Bohuslavice n. Vl.). Příklady: *bože, bože, dlho-i to budu m'et?* Lutonina; *no tož víte-i, zač byla kráva?* Podk. Lhota; *modz-i rokú v Lipiňe slúžils?* Hor. Lideč; *maž-i mne ráda?* Lutonina.

Nezřídká vynucuje mluvčí odpověď upozornovacími dodatky na konci sdělení oznamovacího: *to ste moseli zaplatit, ne?* Biskupice; *líbilo sa im, kata?* Sady; *to sú dohady fšelijaké, že?* Halenkov.

Také u otázek stávají citové částice navazující na předchozí kontext: *šak kolig*

mají už těch roků? Újezdec. Cizí otázka se vyjadřuje v aktuální situaci příslovcem že, např. a že čem ho potřebujete? Lutonina. Doklad s jako je ojedinělý: co jako chlapa tam píšáte? tamt.

Vylučovací otázky mají či: *po obilí sa to šmatle, či gde to? Lhotsko; desed roků či víc? Jasenná; lepší či horší? Neubuz. Spojka nebo bude v tomto významu a v této pozici asi prvek novější.*

Typ *co dělat!* konkuruje v dialektu s typem *co je dělat!* Typ *co máme dělat?* vyskytuje se velmi zřídka.

Z našeho přehledu vysvítá, že má dialekt dosti strukturních možností, aby jednoznačně a přitom odstíněně vyjádřil postoj mluvčího vůči posluchači i mimojazykové skutečnosti vůbec, a to nejen po stránce intelektuální, nýbrž i po stránce volní a expresivní. S povahou nářečních promluv je spjata ta skutečnost, že totiž v nářečních záznamech jen zřídka najdeme ukázkou, která by nebyla svědectvím o převaze výpovědi formulovaných s cílem působit přímo nebo nepřímo na posluchače. Konec konců nelze asi uniknout oněm mnohostranným vztahům společenským: sounáležitosti, sympatii, vzájemnosti, nebo zařazenosti (podřízenosti, nadřízenosti) a rivalitě ...⁴¹

4. Výstavba jednoduché věty

Z historické mluvnice je známo, že složitá věta vznikla splnutím více vět, zánikem samostatnosti zejména nominálních útvarů. „Jako interjekční věty také nominální ztrácejí velmi často větnou povahu a stávají se buď tzv. samostatnými částmi následujících nebo předcházejících vět, zpravidla slovesných, anebo částmi normálními, nezřídka měníce původní tvar, hlavně nominativní, v tvar jiný.“⁴² Lze tedy pro minulost předpokládat jistá období, kdy některé větné útvary začínaly ztrácet větnou platnost, aniž se ještě zařadily do struktury věty jako větný člen. Na tento předpoklad ukazují ještě i dnes některé konstrukce v spisovném jazyce, např. vytěčené větné členy nebo přechodníkové věty. V jádru však nelze spisovnému jazyku upřít tendenci stavbu věty vyhranit, větu pevně stmelit a organizovat podle jistých schémat.⁴³

Proti tomu v nářečí k pevnému stmelení složek samostatných nejednou nedochází, členění projevu v uzavřené jednotky je méně zřetelné než ve spisovném jazyce, různé konstrukce si udržely samostatnější postavení, a tak je syntaktické (tím i intonační) sepětí vět (větných částí) značně oslabeno (srov. např. zřejmé švy fonetické, mluvnicky nepřizpůsobené, neousouvzažněné tvary aj.).⁴⁴

Do jaké míry můžeme srovnávat dnešní nářeční stav s jazykovými poměry velmi a velmi dávnými? Proces významového stmelení vět v pevně organizované celky nedokončil se v dialektu ještě ani zdaleka proto, že v něm nepůsobí stimulus tak významný, jakým je úsilí o formulování myšlenek v psaném projevu. Mluví se nesoustřeďuje na pečlivou formulaci a někdy si ani není vědom perspektivy delší výpovědi. Proto mu vyhovují nejlépe stručné, jednoduché výpovědi, mnohdy jmenového charakteru. Složitější myšlenku vyjadřuje tak, že k jmennému nebo slovesné-

⁴¹ W. Havers, *Handbuch der erklärenden Syntax*, Heidelberg 1931, na s. 122.

⁴² F. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině II*, s. 4.

⁴³ V. Hrabě, *O polovětné vazbě a vedlejší predikaci*, Čs. rusistika 1957, s. 381n. R. Mrázek, *K otázce českých větných schémat a typů, zvláště neslovesných*, SaS 23, 1962, s. 21.

⁴⁴ J. Bauer, *Staročeská věta a staročeské souvětí na základě srovnávacím*, sb. K historickosrovn. studiu slovan. jazyků, Olomouc—Praha 1958, s. 108—123.

mu základu dodává další větné členy nebo další věty; nepomýšlí přitom na jejich skloubení, usouvztažnění, nýbrž je klade vedle sebe jen se zřením k aktuální důležitosti těch dějů nebo jevů, o které se zajímá. Podobně tomu asi bylo i v minulosti, kdy ještě nebylo dlouholeté tradice vytríbeného kulturního jazyka. Proto lze mít za to, že dnešní stav nářečí přináší v obecnosti paralelu k tomu, co se předpokládá pro starší období jazyka.

Existuje ještě další faktor podílející se na zvláštích mluvené výpovědi: mluvený projev se odehrává v čase, musí být bez nesnází a váhání ihned jednoduše, lineárně vnímatelný; při psaném projevu se o to usilovat nemusí: je na čase nezávislý, je tudíž vnímatelný opakovaně, nelineárně, v jasné hierarchii soudů.

Nářeční výpověď nelze pokládat za jazykovou jednotku ve všech směrech pevně organizovanou, kompaktní; proto nevedeme ani násilnou hranici tam, kde větu od větné části výrazně odlišit nemůžeme. Vždyť u jediného typu vět se často setkáváme s případy, které si dosud větnou platnost podržely, a s případy, kde se věta stala už součástí věty jiné, a konečně s případy, které nelze jednoznačně určit. Už samo teoretické posouzení toho, co ještě kompaktní součástí věty je a co jí už není, nevede někdy k jednoznačnému zjištění. Tak se v nářeční promluvě může poměrně osamostatnit každý člen, jestliže jej mluví k větě dodatečně jako vysvětlení připojuje:

to bylo zžené, postavené; byly tam dřeva f tem kraji, narostené; a toš tam sem pást, voly; ti dva chteli, s teho Rožnova, ti chteli šeccko videt; ten ležal na papučách, natahnutý (Rusava).

Větnou samostatnost — soudíme-li tak podle velmi časté pauzy před infinitivem — neztratily dosud některé vazby infinitivní: *ludom starím už nepatří — enom tam it Nedašov; je tu lepší — f tom bit Jestřabí; tady mají aj zemáky — kopat Študlov; aby se mu nedávalo vody, víte, pit Kostelec u Gottw.* Větnou platnost si zčásti uchovaly i citové věty zřetelové: *neco utraťit, to utrať každý Klečůvka.* Někdy naopak větné platnosti pozbyly a staly se „opakovanou“ částí věty: *jezd zí! Všemina; zehřít sa nezehřeju Jestřabí; ale byt to bylo! Březůvky.*⁴⁵

O správnosti teze, že nářeční výpověď není tak kompaktní jako výpověď spisovná, nerozhoduje větná nebo nevětná interpretace jistého jevu, nýbrž kvantita jevů po této stránce přechodných, nevyhraněných. Ty jsou dány jednak uchováním starobylých konstrukcí v nářečí (např. přechodníkových vazeb, ojedinele i po spojkách: *dyž ida hore tú cestú, tož ostát zas pozady Lhota u Vs.; já pozbudu peňíze, až doveza na trch Lutonina*), jednak mluveností nářečních projevů, tj. konkrétně ne vždy jasnou perspektivou výpovědi a v menší míře ještě i právě probíhající adverbializací původních slovesných vět nebo automatizací některých rčení. Tímto konstatováním se nijak nepopírá, že i v nářečí jsou pevná větná schémata, valnou většinou totožná se schématy vět spisovných, jenže uživatelé nářečí se jich tak důsledně nepřidržují, v živém projevu je nežádka porušujícíe.

5. Jmenné věty

Nositelem větné platnosti bývá též jméno v širokém smyslu, infinitiv slovesa nebo příslovce. Stručnost, kusost jmenných vět — vlastnosti zřejmé hned na první pohled —, nedynamičnost, slovesně kategoriální neurčenost, popř. i jejich netypovost musí být něčím suplovány, aby byly tyto věty dostatečně sdělné. Děje se tak kontextem

⁴⁵ Podobný infinitiv bez odkazovacího *to* je i v slovenštině, srov. J. Ružička, *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku*, Bratislava 1956, d. 173—175.

situačním a kontextem jazykovým. Jak ten, tak i onen umožňují jmenné větné vyjádření stejně a oba je dostatečně, i když ne stejným způsobem, doplňují: kontext situační ovšem jen po dobu kontaktu mezi mluvčím a adresátem projevu; mimo původní aktuální kontext jsou pak zachycené doklady už nikoli plně srozumitelné. Kontext jazykový se však přece jen projevuje ještě jedním výrazným způsobem: slovesné kategorie věty (např. čas, způsob, mluvnická shoda „prozrazující“ osobu a číslo) přesahují i k větám následujícím, takže tu pak už nejsou zvláště vyjadřovány. Např. i druhá věta v následujícím souvětí predikuje k všeobecnému činiteli a má nadčasovou platnost podle věty slovesné, přestože sám infinitiv tyto kategorie bezesporu nevyjadřuje: *to se koupí dobrý kůň a dobře ho krmít!* Nebo jmenná věta v souvětí *utíkali do lesa a tam taková studánka* má podle první věty minulou časovou platnost (pokud je možno u popisu vůbec mluvit o jakékoli časové platnosti). Taková „slovesně kategoriální transgrese“ (Michálková) umožňuje úsporu v jazykovém vyjadřování a nachází jako mluvnický faktor v nářečních promluvách nemalé uplatnění. Tato úspora v jazykovém vyjadřování je právě onou tendencí k eliptičnosti, kterou se mluvené projevy vyznačují (Hausenblas). Zde o elipse nebudeme mluvit proto, že při rozboru mluvených projevů je důležitější postihnout to, čím jsou v nich některé jazykové prostředky nahrazovány, než zdůrazňovat jejich neúplnost.⁴⁶

Ve východomoravských nářečích existují tyto výrazné typy jmenných vět:

a) *Věty bez přísudkového slovesa v odpovědích na zjišťovací nebo doplňovací otázku*

Zajímavý je doklad, kdy se v odpovědi pro stručnost zanedbává i pádové usouvztažnění: *a fěil tu ste u syna?* — *Céra* (tj. u dcery!) Bílovice; poněkud jiný je doklad *a gde sa dāl?* — *Bařina nebařina voda nevoda* Komárov; další příklady: *ste, dedáčku, zdravý? Aňi řeč! Vlach*. Lhota; *byli tu partyzáňi?* — *V naši dedňe ne, neš f Prlov'e* Bratřejov; *bila tu veliká zima?* — *Tento rog velice ne* Krhov; *bili tičo?* — *Tičo* Kaňovice. — V prvním a posledním dokladě reagují mluvčí na otázku zjišťovací jako na otázku doplňovací („U koho jste?“, „Jak byli?“).

b) *Kontextově určené věty bez přísudkového slovesa*

Prislušníci nářečí vynechávají přísudkové sloveso, je-li naznačeno nebo obsaženo v jiné větě v souvětí nebo v předcházejícím jazykovém kontextu nebo je-li zřejmé z kontextu situačního. Např.:

ty tešké auta (jezdí), *to tag okna brňija* Jasenná; *proč si to trháš, f čem budeš chodit?* — *A já sem to?* (roztrhl) Lutonina; *keri to?* (udělal) Kunovice; *honem každém dvje piva!* (doneste, dejte) Biskupice; *já teho mléka z hrnek* (vypiji) Lutonina; *ona z druhým!* (chodí, žije) Kostelec u Gottw.

Zejména záporová částice se sama považuje za sdostatek sdělná: *já sem si myslela, že to iný ne* (že to jiný nedovede) Liptál; *muzika bývala, ale v hospođe tančid ne* (ale v hospođe tančit, to se netančilo) Salaš.

Při větším stupni této jazykové úspornosti dosahují mluvčí intenzivního emocionálního zabarvení výpovědi. Vynecháním slovesa se někdy urychluje dějový spád a tak se dosahuje dojmu překvapení, jindy se mluvčí vyhýbá užití slovesa z tabuových důvodů (první příklad):

a on už už už (umíral) Hřiv. Újezd; *ohlédnu sa, ropka* (stojí), *já sem sakra, doma p'ed deti* (měl) Lípa; *já žádný truňk!* (nepiji) Všemina; *toš potem fšeci na ňu* (vrhli se) Podolí; *on bez mamy ňigde!* (nejde) Hrobice; *hneď ráno už zme zasěj do gefecht* (do

⁴⁶ Úvod k pojednání o jmenných větách podle příspěvku J. Chloupka—V. Michálkové, *Východomoravské typy jmenných vět*, Sb. fil. fak. Brno A 11, 1963 na s. 53—54.

bitvy nastoupili, šli) Hluk; *říl mladí lidé a enom do nemocnice!* (nyní i mladí lidé se chtějí léčit v nemocnici) Študlov; *ráno první pot pumpu a záda vyrajbovat* (se šlo) Lidečko; *a tož, jag, žeňichu?* (se vede?) Sehradice; *kafe?* (zda jsme pili?) — *svátek!* (jenom ve svátek) Březnice.

Velmi často se jako nadbytečné vynechává sloveso u výpovědi, nejčastěji souvětňých, kde časové okolnosti jsou dány z kontextu. Tyto věty jsou časté zejména při popisu, a tak už mají i svou specifickou stylistickou platnost. Příklady:

toť, jag ulekali, taká studěnka a šli tam chytad ježe Chrastešov; *také že jak šét, pječné pole* Popov; *tady vyšěj, tam jezero, ale huboké nevím jak, ale ukrutné* Huslenky; *šli zme do pola a pepř* (byl, měli jsme); *opepřili jsme si chlebiček* Mistřice; *vina tam bylo dost, vino* (bylo) Kostelec u Gottw.; *jak sa ide, stará silňica* Dol. Lhota; *také zme sa hnali a zamčené* Kaňovice; *za chvílku už hlava klapne a hotovo* (častý typ) Biskupice; *ohromní sál, velikí* Hluk.

Věty z posledního odstavce bývají tradičně interpretovány jako jednočlenné (srov. Trávníčkovy „věty jmenovací“). S J. Balharem a V. Michálkovou se však domnívám, že doplňitelné sloveso *býti* je zde zástupné povahy, že nahrazuje sloveso plnovýznamové. Doklad jako *jak sa ide, stará silňica* (je?, vede?) nelze odtrhovat od dokladů tradičně vykládaných jako dvoučlenné, např. *jag, žeňichu* (se vede?, je?). Proto považujeme i tyto věty za dvoučlenné, třebaže v některých případech není plnovýznamové sloveso doplňitelné tak snadno jako sloveso *býti*.

c) Dvoučlenné věty bez sponového slovesa

Sponové sloveso se vynechává i v jasných větách dvoučlenných. Stojí-li samy, mají platnost nadčasovou nebo přítomnou, jinak se řídí podle kontextu. Sponové sloveso se i tu považuje za nadbytečné. Existenci zejména těchto výpovědí se mění nářeční poměr vět slovesných a neslovesných ve prospěch neslovesných. Příklady:

jen dvě osoby (jsou) *katolíci na dědňe* Zádveřice; *kostel* (je) *p'ekný* Kostelec u Gottw.; *uš to stáří* (je) *vysoké!* Pohorelice; *špatní* (je) *život!* Sady (zde nikoli: je špatný život, tj. jednočl.); *a tož dyž v izb'e, tož řekli ...* Rusava; *deščičky* (byly) *naščítané a tým sa kryto* Veselá; *dúho je snech a zimy tuhé* (zde vynechána spona snad i vzhledem k první souvětňé větě se sponou) Hovězí; *ten kver těžký, tři kyla to vážilo* Kaňovice; *prvej ten život trapní* Újezdec; *našél tú jedlu, tož hrozná tá jedla* Rusava; *sedí na trišku a mrtvá!* Podk. Lhota; *hnóiva dost, ale jag drahé!* Oldřichovice; *co to platné!* Hrobice; *co to za človjek?* Karlovice; *otkád rodáčka?* Luhačovice; *tož dobré neco* Jasenná; *doposavát fšeko dobré* Újezdec; *kostelňík, hnet pohotovi!* Hor. Němčí; *tá hlina zebaná* Polichno; *tí obila v zemi vrazené* Sady.

Tyto výpovědi bývají emocionálně zabarveny; citovost je však vyznačena spíše intonací než nominálním charakterem výpovědi.

Podobně jako ve spisovné češtině patří sem i přísloví a věty gnómického rázu: *chytrozď žádně čáry* Zděchov; *úská brázda, široká skiba* Luhačovice; *dobré neco* Vizovice; *dyž nič platné, nič platné* Bohuslavice u Gottw.

Shrneme-li stav v dialektu, je zřejmé, že kromě typu prvního a kromě přísloví a gnómických výpovědí typu čtvrtého nevyskytují se bez zvláštního stylistického záměru obdobné větné typy v jazyce spisovném a většinou ani v jeho hovorovém stylu. Jde tedy z valné části o specifické větné typy východomoravských (někdy i všech moravských) nářečí, vysvětlitelné tendencí nářečí jako mluveného útvaru národního jazyka nevyjadřovat jazykové prvky vyplývající samozřejmě z kontextu promluvy. Tím se v nářeční struktuře zvětšuje podíl neslovesných vět; ve všech

našich typech mohou i v nářečí existovat obdoby s přísudkovým slovesem, ale vyskytují se řidčeji než věty neslovesné.

Vedle toho se vyskytují větné typy bez přísudkového slovesa (v určitém tvaru) na místě spisovných obdób se slovesem přísudkovým; v nářečí však slovesné obdoby nemají, jsou v něm výhradním vyjadřovacím prostředkem. Nelze je vysvětlovat z mlúvenosti nářečních projevů. Některé z nich jsou svědectvím o mnohostranném využívání infinitivu v archaických nářečích. Několik příkladů:

Výrazný je typ záporných jmenných vět podmiňovacích: *konečně dibi ne toho horka, lepší jak tadik* (konec konců kdyby nebylo toho horka, bylo by tam lépe než tady — druhá souvětlná věta je odpověďová eliptická našeho prvního typu) Včelary.

Možnost, nutnost nebo povinnost znamenají některé věty infinitivní. Jsou plně sdělné jen v určitém kontextu, totiž teprve podle kontextu lze usoudit, na koho nebo na co se vztahují:

už enom u tech kamének seřed a přikládát (mohu) Spytihněv; *každú sobotu škołu mít* (musím umýt) Karlovice; *chyba posunút tú postel a neco vrazid do prostředa* (měli bychom jen posunout ...) Lidečko; *a za válki spíwad enom venku na vozi* (směli jsme) Maršov.

Některé infinitivní věty tohoto typu mají význam vět s všeobecným činitelem, ale i tento jejich význam je zřetelný až v kontextu:

do hor mosí byd dobrý kúň a krmid ho (a musí se krmít) Mirošov; *dato sa dobytku, žádný hnúj vyhazovat* (žádný hnůj se nemusil vyhazovat) Val. Příkazy; *na to sa ne-tesit* (na to se člověk nemá těšit) Zděchov.

Velmi často se s prostým infinitivem vyskytuje typ *Syrákof, to vidět!* Lutonina. Typ se sponou je zastoupen řidčeji.

Infinitiv mají dotazovací výpovědi blízké rozvažovacím otázkám, např. *lehnút, gde?* Doubravy; *a tož dál, jak to navázat?* Poteč; *zaz bajky klast, a tož gde ih vzít?* Doubravy.⁴⁷

6. Sponově jmenné věty

Sponově jmenné věty jsou věty se sponovým *je, sú*, při kterém je jednak jméno v širokém smyslu, jednak příslovce nebo příslovečný výraz (podle Trávníčka, podle jiných tzv. predikativum). Ve východomoravských nářečích jsou typy mluvnicky shodné s typy spisovnými, např. *taký svícen býł* (Hor. Lideč), nebo typy snadno vysvětlitelné z nářeční struktury: *plná stodola bylo vojska Vlach*. Lhota (*plná stodola* je příslovečný nominativ vyjadřující kvantum); *tam bylo mrzáků hrůza tedy* Mirošov; *tam nebylo zem'e vůbedz nič* Březová u Gottw.; *nebilo na co sednút aňi na čem pojest* Šarovy (typ vět vyslovujících, že jsou nebo nejdou dány podmínky pro uskutečnění děje).

Naše doklady byly vybrány tak, že jejich sponové sloveso je v čase minulém. To proto, že vedle těchto případů vyskytují se ve východomoravských nářečích velmi hojně věty s neutrální formou spony beze zřetele k tomu, že jmenná část jednočlenné věty je rodu mužského nebo ženského nebo že je v množném čísle.⁴⁸

Pokud jde o sloveso *býtí* v těchto konstrukcích, je syntakticky sponou. Po stránce sémantické je nezdídka bez jakéhokoliv významu, např. *za chvíli bylo vytrúbené alarm a honem rychtovat pryč* Vlach. Lhota (a jiné případy stavových konstrukcí); *tam*

⁴⁷ Podrobněji v příspěvku *Infinitiv příslovečný ve východomoravských nářečích*, sb. Rodné zemi (Gregorův), Brno 1958, s. 273—275.

⁴⁸ Srov. rozbor V. Micháلكové, *Východomoravské věty typu „bylo vdotky“*, Sborník fil. fak. Brno A 9, 1961, s. 105n.

bylo jen stromy Loučka; *biuo nás štířé* Jarošov. Jindy supluje spona plnovýznamové sloveso: *a potom bylo v' enec kole hlavy* (se dalo) Val. Polanka; *bilo putr, vaička* (jedlo se) Korytná; *prv bilo silňica k temu zámku* (vedlo) Haluzice; *jag mňe tedy bylo bředy v žalůtku* (jak jsem měl) Hor. Lideč; *bilo židlik petrolinu osn grejcarů* (stálo, chybí předložka *za: za osm ...*) Kudlovice.

Tyto výpovědi mají blízko k nesponovým tohoto typu: *přišlo krůpy* Huslenky; *prvėj tady přišlo desetkrát tak* (kořalka tu stála desetkrát tolik) Lidečko; *půlitr piva stálo desed halěrů* Mirošov; *až už ih dobývalo hlad* Huslenky; *tady sa i uđelato hrča zahoid ne Chrastešov; uđelato sa mi druhá* (hrč) Všemina; *tešilo mne tá tesařina Chrastešov; ty oči tak sa mu sviřilo* Kostelec u Gottw.

Věty, kde místo spony může stát plnovýznamové sloveso, a podobné věty s významovým slovesem s neshodnou neutrální vazbou patrně těsně souvisí s větami bezpodmětnými (*fučalo tam* Šarovy; *rupece i v noze* Hrádek) a s větami s všeobecným činitelem (*kúpilo sa pecen chleba režného* Študlov). Spona v podobě neutra jako by zde všude měla společnou funkci: neutralizovat členění věty na část podmětovou a přísudkovou. Proto považujeme všechny tyto typy za jednočlenné.

Pokud jde o jmennou část konstrukce, vyjadřuje nezřídka přírodní jevy, elementární duševní pocity, subjektivní hodnocení, kvantum a dobu, takže nevylučuje jasně pojetí příslovečné, např.:

bylo námras, sňech Val. Polanka;
jěj, tam bylo hrůza! Kostelec u Gottw.; *a potom už bylo mír* Březová u Gottw.;
to bylo škandál Seninka; *já gde bylo chyba* Březnice; *to biuo fakt* Hluk;
bilo tam chumáč pocestných Karlovice; *fěilkaj bylo takový nával* Mladcová; *bylo za korunu takový pecen jak stůl* Podk. Lhota; *bylo moc veliká přesita* Huslenky;
bilo koneďz muziki Svárov; *biuo ale štiri roki* Včelary.

Stejně často je příslovečné pojetí vyloučeno:

dyby bylo muziga nejaká! Všemina; *u potoka bilo ledajaké* (sic!) *šátek prostřeni* Šarovy; *bilo balzám, dobrí lék* Jestřabí; *bylo tam pít a na téj púti bylo tři sta žebráků a žebráček* Půlčín; *jag bylo vdolečky* Březová u Gottw.; *bilo na Kateřinu v Bilovicích hodí* Halenkovice; *co bylo takové vidličky* Kašava; *najbližej bilo sa ňe zdá* Provodov Nevšová; *bilo takové buki* Nevšová.

Po stránce mluvnické výstavby je nápadné, že nezřídka následuje sponové sloveso po příslovečném určení místa nebo času:

tam bylo škaredá fronta Všemina; *tam bylo baráky* Lačnov; *tam bylo veliké bařiska* Hor. Lideč; *a tam vám bylo takové dva řady týh beček, toho vína* Kostelec u Gottw.; *tam bilo navrchu takovi kvjet* Mařatice; *tam bývalo ovesný chleba* Kašava; *tam bilo aj trafiká* Rokytná; *tam bilo taková jag dža švicarského sira* Halenkovice; *tadi bilo chodba prostředkem* Rokytná; *tady bylo plná táte kuchyň sv'eta* (lidí) Újezd u Viz.; *letoz bylo neúroda* Podk. Lhota; *ráno bylo káva bílá a po poledni polěfka* Huslenky; *na Ščedřý deň bývalo oplaty z medem* Val. Příkazy; *potem bilo debrecínki* Provodov; *potem bilo jahňata* Vrbětice.

To nasvědčuje tomu, jako by nářečí mělo hotové konstrukce typu *tam* nebo *tehdy* bylo ... Jako by šlo o to, zachovat minimální až nulový obsah základu výpovědi (srov. angl. *there was a ...*). Proto se asi jen výjimkou vyskytují případy se sponou za substantivem. Jindy zase se setkáváme s případy, kde lze neutrální podobu spony vysvětlit ze vztahení k ukazovacímu zájmenu *to n. toto*, i když zde zájmena nejsou podmětem, např. *to tam bilo takovi vřšek* Kaňovice; *toto bylo komora* Želechovice. Dostí často se tento syntaktický typ objevuje při vypočítávání, např. *bylo tam dv'e krávy a jalovica na otelěni* Lutonina.

Sloveso v neutru se vyskytuje i u stavových konstrukcí s trpným přičestím: *bylo na tom vyrazené šestka* (smysl je tu: vyrazilo se na tom šestka, avšak sponové sloveso spojuje tento typ s ostatními našimi případy) Slopné; *a hned bylo nějaká škrabačka zmyslená Vitová; bylo pehíže vyspané z brucoka a brucog byl necháný Lutonina*.

Neutrální podoba spony nemusí být zřejmá jen v minulém čase, jak ukazují dva zachycené příklady s „porušením“ shody v čísle v přítomném čase: *fčílka je řiski, sekaná* (myslí se na svatbách) Slavičín; *má být kolem dokola stromi* tamt.

Ojedinele proniká neutrální spona i do konstrukcí souvětých, srov. *hledáme flašu a už bilo přič Slavičín*. I takový případ nasvědčuje tomu, že v druhé větě šlo o to, aby zůstala jednočlenná. Obecně vzniká pak otázka, zda je v našem nářečí spona shodná vůbec i tam, kde shoda (n. neshoda) formálně manifestována být nemůže (např. v přítomném čase, před subst. v neutru).

Probíraný syntaktický typ je významným svérázným rysem východomoravských nářečí, donedávna neznámým. Dříve se nacházela jeho obdoba jen u případů interpretovatelných jako adverbializované (*bylo pokoj*). Náš typ byl vysvětlován z historického vývoje nářeční skladby: snad je v souladu se starším způsobem vyjadřování, kdy se nemusil slovesný tvar formálně shodovat s podmětem, protože ten nebyl znám nebo neměl být jmenován (srov. např. nářeční výpovědi s neurčitým středním podmětem, např. dokonce *aj ty kosti hořelo!* Ústí u Vsetína). Snad je zdánlivá ne-sourodost prvků větné stavby (neshoda „podmětu“ s přísudkovým slovesem) dána odrazem jakéhosi „předpredikačního stadia“ větné výstavby v dnešní struktuře. Konec konců i dnes slouží k výše naznačené neutralizaci vztahu mezi podmětem a přísudkovou částí věty. Při výzkumu dialektů pro Český jazykový atlas byl však náš typ zachycen na velké části našeho národního území. Tu by byl vysvětlitelný spíše z aditivního přiřazování větných členů, jak by na to upomínaly případy s vypočítáváním — pokud ovšem neshodná spona nenásleduje až za podmětným substantivem, což opravdu, i když výjimečně, přece jen bývá. Spolehlivé závěry bude možno učinit teprve až po důkladném prozkoumání historického materiálu a po srovnání se stavem v jiných slovanských a zvláště západoslovanských nářečích.⁴⁹

7. Věty se zevšeobecněným a neurčitým neosobním činitelem

V naší syntaktické literatuře se věnovalo dosti pozornosti větám s všeobecným a neurčitým podmětem, zejména od dob Zubatého. Později se u některých typů vět s všeobecným podmětem řešilo, zda jde o věty pasívní či aktivní, o věty jednočlenné (tedy vlastně bez podmětu) či dvoučlenné, přičemž řešení obou těchto otázek spolu

⁴⁹ V. I. Borkovskij v práci *Sintaksis drevnerusskich gramot*, Lvov 1949, s. 74—76 dokládá podobný typ *dvor byl razlomano a pisano v nej pravda z jednacého stylu staré ruštiny* a z některých severoruských a středoruských nářečí. Vidí v tomto vyjadřování prostě kontaminaci konstrukce osobní a neosobní. Srov. R. Mrázek, *Nominální věty neslovesné v staré ruštině*, Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, s. 29—52. Srov. i náhodný doklad ze Žalt Wittb XXI/32: *I bude zvěstováno rod budúctí ...* Nověji máme i archívni doklady ze 16. století.

⁵⁰ F. Trávníček, *Hist. mluvnice čes. III, Skladba*, Praha 1956, s. 32—37. — K tématu dále srov. F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II, Skladba*, Praha 1951, s. 622n., F. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha 1958, s. 301n., J. Bauer—R. Mrázek—S. Žaža, *Přiruční mluvnice ruštiny pro Čechy, Skladba*, Praha 1960, s. 90n.; B. Havránek, *Genera verbí v slovanských jazycích*, především I, Praha 1958, s. 14—20. Z článků upozorňujeme aspoň na přisp. J. Ružičky, *Významové skupiny neosobných sloves*, Jazykovědný časopis 12, 1961, s. 25n.; tam viz další literaturu. — Místo činitel nyní vhodněji „původce děje“ (V. Šmilauer).

souvisela. Byl podán i přehled vývoje těchto vět.⁵⁰ Nám půjde o podrobnější analýzu nářečního stavu dosud v celku a ve všech souvislostech neznámého. Z rozboru vyplyne jednak větší funkční zatížení těchto typů pro dialekt dosti příznačných, jednak i jejich svérázná systematika v dialektu. Záslužné by bylo uvést východomoravský stav do vztahů aspoň západoslovanských, avšak tu je základní potíží naprostý nedostatek ryzího nářečního materiálu pro srovnávání. Pro postižení souvislostí aspoň v české jazykové oblasti by sice nejnutnější podklady — ovšem spíše jazykově zeměpisné než strukturně porovnávací povahy — obsahovaly nářeční monografie z Moravy a z Čech, i když podklady jen mezerovitě. Ale i tu je nejvýhodnější dočkat výsledků průzkumu pro Český jazykový atlas.

Než přejdeme k stavu ve východomoravských dialektech, proberme si stručně stav ve spisovné češtině:

Nejhojněji se vyskytuje typ reflexivní: *Na mír se nečeká, za mír se bojuje*. Výrazně dvoučlenné reflexivní typy jsou pasivní: *Zde se prodávají vstupenky* — jejich přísudek se shoduje s formálním podmětem. Přechod tvoří typ *Těto vlastnosti se využívá ...*: formálně se shoduje s prvním typem, významově s druhým.

V ostatních typech se přísudek shoduje s maskulinem. Typu s 1. os. pl. (*Do pravého rohu píšeme datum*) se užívá povětšinou v přítomném čase; je to vyjádření nehovorové, příznačné pro odborný styl. Všeobecný činitel v 3. os. sg. se vyskytuje jen v porovnáních, např. *Bolest ustala, jako když utne*. Nezřídka bývá všeobecný činitel vyjádřen i slovně, např. *Věčně aby se na tebe člověk zlobil!* nebo *Lidé ho mají rádi*.

Složitější je situace u vět s všeobecným činitelem, jejichž přísudkové sloveso má tvar 2. os. sg. nebo pl. Typ uměleckého stylu *Jen vrzneš dveřmi, jen zaseptáš* má výhradně 2. os. sg.; citově působí proto, že adresát je oslovován, ale nemůže být přítomen. Obdobný typ, ale už se zahrnutelným adresátem, je i v příslovích, a to i ve větách imperativních: *Nepovoluj, hleď kupředu*. Druhá os. sg. obměnitelná s vykáním vyskytuje se v hovorovém stylu a její užití je umožněno přítomností adresáta projevu, např. *Tam dojdeš || dojdete za půl hodiny*.

Třetí os. pl. vyjadřuje ve spisovné češtině buď ještě činitele všeobecného, např. *Říkají mu Jan*, nebo činitele neurčitého, omezeného, ale rovněž osobního, např. *V rozhlase to ještě nehlásili*. Přechod mezi oběma typy je plynulý.

Jiné typy neurčitého činitele nevznikly zevšeobecněním predikační činnosti, jsou neosobní, věcné. Neurčitý činitel bývá ve spisovné češtině častěji vyjádřen zájmeny, např. *Zadusalo to kopyty po cestě, Začalo mi pod postelí cosi rejdit*. Řidčeji je vyjádřen prostým přísudkem v neutru: *V zámku dveři zaskřípalo*. Ve větách jako *Nedaří se mi to* je neurčitý činitel povahy odkazovací, shrnující, je nekonkrétně míněný. V obecné češtině se všeobecný činitel vyjadřuje i výrazem *jeden*, např. *Jeden nikdy neví*; naopak v odborném stylu se využívá i opisného pasíva: *je navrhováno, je využíváno*.

a) Zevšeobecněný činitel

Zevšeobecněný činitel stojí v protikladu k individuálně pojatému. Je dvojího druhu: může zahrnovat potenciálně i adresáta projevu (potom „činitel všeobecný“), nebo jej nezahrnuje (potom „činitel neurčitý osobní“). Vždy je osobní. Jeho různé významové odstíny se liší i vyjádřením:

V řeči nejstarší generace jsou nejhojnější věty se slovesem v 3. os. sg. Nejde tu o jev výlučně východomoravský: podle nejnovějších výzkumů vyskytuje se i v Čechách. Forma *l-ové*ho přičestí prozrazuje, že jde o přísudek v maskulinu.

Podobně jako ve spisovné češtině vyskytují se věty s 3. os. sg. ve větách srovnávacích:

šel sem, jag by ňa do bachora strčil Slopné; zme spolem spivali, jag bi hrál Návojná; uđetalo sa ih moc, jag dis střelil Karlovice; jag zeskočil z voza, toš koňe jag by popustil, jeli Seninka; ostál, jag díbi stál Luhačovice; tam bylo luďi, jag by nabil Ublo.

Tyto přirovnávací věty mají gnómickeý ráz. Podobně též i všechny jiné věty, kde se užívá 3. os. sg. pro vyjádření všeobecného činitele. Tyto věty predikují „každému člověku bez výjimky“, a to z velké části obecné nebo obecně známé (třeba i nedůležité) pravdy. Jejich hojnost v nářečních promluvách lze vysvětlit z tendence ke gnómickeému vyjadřování s úslovími, příslovími a pranostikami. Proto se převážně vyskytují v ind. přezenta v nadčasové platnosti. Např.:

to málo gáy uvidil! Polichno; to nesmi ty osypky rýpat Lutonina; ten zemňag nesmi dávat na samý spodek Slopné; za nejaké dv'e hođiny lechko tam přeide Zděchov; fěilka takových kráv nekupí Lukov; napravo ide ke Fšetinu, v Lúči mosi předsednit Střelná; to jak pomešká, zemře Podk. Lhota; jag nemá umřít, tož neumře Klečůvka; enom dyž je zdravý a može pracovat! Lutonina.

O stejné typ jde též u přísudkových sloves reflexivních nebo u přísudku s reflexivním infinitivem: *šeckého sa tu dočtne Jestřábí; k tem mudřim sa nemože rovnat Sady; može s teho byt? Jak sa može naučit tú prácu? Liptál.*

Náš typ lze ovšem zachytit i v platnosti minulého času: *tedy (tehdy) nedostál kúpid nič Lutonina; prv nebyl řigde cukrovinky uhlětl (antepreteritum!) Podk. Lhota; jak si neuplácál, přišli Jestřábí; mohł ho matovat! Kaňovice.* Jsou i podobné věty s kondicionálem: *už by ih lechko ščitál Želechovice.*

Hojně jsou ve východomoravských dialektech zastoupeny i jednočlenné věty s všeobecným činitelem vyjádřeným reflexivní konstrukcí:

chođiuo sa přes ten potok přički Kunovice; přes potok sa přelězto Biskupice; ot p'eti hođin sa začalo ráno a do p'eti večer Lutonina; v zim'e, to sa enom přadło Zádveřice; sa aj řezničilo Lhota u Vs.; aňi v hrncoch sa nevařilo! Val. Příkazy; potem se šlo do hospody a bylo muzika Salaš; a sa žávalo fšecho kosákama Jasenná; navíc proti spisovnému jazyku: dva dňi sa tam bylo! Val. Polanka.⁵¹

Přísudkové sloveso má v těchto větách neutrální podobu. Avšak podobný typ s neutrální podobou přísudkového slovesa se v nářečí vyskytuje i ve větách nutně vyžadujících logický předmět přísudkového děje, který by byl vyjádřen jako mluvnický podmět dvoučlenné (vlastně pasivní) věty, např. *zebralo sa navrchu smetana Březnice.* Reflexivní konstrukce s přísudkovým slovesem v neutrální podobě svědčí jak o produktivnosti reflexivní formy pasíva (na místě opisného pasíva obdobných vět spisovných), tak i o tendenci vyjádřit neshodným tvarem slovesa přednostně pravidelnost, opěťovanost a obecnou platnost děje. Věty s všeobecným činitelem tu výrazně vyjadřují tyto kvality děje i za cenu porušení shody mezi podmětem a přísudkem vlastně dvoučlenné konstrukce; podmět se tu nestává ani předmětem, ale je toliko jmenován, je-li třeba, i v množném čísle. Z neshody mezi mužským a ženským formálním podmětem a vždy neutrálním přísudkem mělo by potom vyplývat, že ani ve větách s neutrálním substantivem nebo ve větách s přísudkem v přítomném čase není jméno vždy nutně pravým podmětem. Z hlediska spisovných větných schémat se takové věty vlastně lomí na dvě neousuvtažněné části.⁵²

Příklady: *prvej sa kúpilo káva na uvařění Újezdec; zabilo sa jabřfka Zádveřice;*

⁵¹ Srov. J. Malovaný, *Skladba nářečí císařovského*, Čas. mat. mor. 23, 1899, s. 34: *Tož jak, Ferdyne, belo se dlđho u muzeke?*

⁵² Srov. článek cit. v pozn. 48. Ani typ *zebralo sa smetana* nebyl donedávna na českém jazykovém území zaznamenán. První zmínka je tuším v čl. *Stavba věty a souvětí v archaických nářečích východomoravských*, sb. Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, na s. 71.

prf sa pilo kvitovica Vlach. Lhota; vzalo sa hrneg zelňačky Lhotsko; kúpilo sa pecen chleba režného Študlov; peňíze sa trochu vydelalo Vlčková; prf sa krylo šindelem ty střechy Hrobice; přiněsto sa ze zeli veliké listy Újezdec; na to sa dalo trajfús Držková; zvázalo sa drva Prlov.

Usouvztažněním se přece jenom někdy vyjadřuje jméno jako předmět: *dalo se uprostřed izby sa dalo také stojan a stolicu, vite-i Liptál; při téj dodrhlejš tancilo sa šlapák, šotýzek, krypiš, polku, valčík* (avšak s krátkou pauzou před slovem *šlapák*, takže může jít o vyšinití z vazby) *Val. Klobouky; stodolu sa stavilo Mirošov; to sa nevolalo hned dochtora jak fčil Lutonina; nelze podobnou výpověď předpokládat i mimo dialekt? pecen chleba, misu kaše sa vzalo Újezdec; napilo sa vodu Hor. Lhota* (všechny případy).

Soudě podle stavu v polštině, kde bývá jméno po neosobní vazbě v akuzativu (*je się zupeř*), bylo by možno považovat typ *stodolu sa stavilo* za nejstarší, za původní. Ve spisovné češtině se mohlo třeba přes akuzativ neživotných substantiv (shodný s nominativem) dospět k nominativu s pozdější shodou slovesa (*trhaly se třešně*). Náš dialekt by tu potom představoval archaický mezistupeň: nominativ tu už je, ale sloveso zachovává původní neosobní tvar v neutru. (D. Šlosar.) V tom případě by výše uvedené výklady založené na synchronním hodnocení jevu ztratily své oprávnění.

Jiné doklady jsou neprůkazné: *trochu borovički sa vipiuo Kunovice; řepi sa nesađiuo, velice maučko Hluk.*

Běžný dvoučlenný typ, známý ze spisovné češtiny a jiných nářečí, vyskytá se rovněž: *pot Kelňiky páliła sa slóvica Ořechov; to sa kúpila taková huňa Lukov; zbíral sa polének Luhačovice; šeko sa to plňilo Lutonina.* Explorátor se příliš soustředil na typ neshodný, takže frekvenční poměr obou typů bude třeba ještě zjistit.

Ojedinelé doklady jako *prv jakífku nejakú sa zabila* nebo *uđelata sa trochu zásmášky a nenechad ju začervenat* (Neubuz) lze vyložit vyšinitím z vazby nebo ještě spíše kontaminací obou vazeb.

Reflexivní vazby jsou ovšem běžné i u řídce se vyskytujících metajazykových dokladů s tzv. nominativem jmenovacím. Příklady se tu zčásti shodují se svými spisovnými obdobami: *to sa praviło hospoda Hošťálková; to sa řeklo žúdro Luhačovice; řikalo sa tom mařinka Šarovy.*

Zčásti, i když ne pravidlem a snad jen příležitostně, nesystémově, se však nominativ jmenovací stává formálním podmětem a přísudek se s ním shoduje. Zde tedy nářečí sahá po reflexivní vazbě shodné proti spisovnému jazyku navíc: *v Liptáli sa praviňa zemňáky Všemina; tom pravime lamač, to sa pravi pazdero, tom sa praviňa řeménky Újezd u Viz.*

Všeobecný činitel bývá někdy vyjádřen slovně, a to slovy *človjek, ľudě* (jako ve spisovné češtině) nebo *lictvo, syjet*. Takové věty jsou dvoučlenné. Příklady:

toš tak to mosi človjeg hóňit Újezdec; něňi, jag dyž je mladý člov'ek Lhota u Gottw.; aj ti lidé stuotát chodíi p'ěšky na Fsetín Všemina; prv ledačeho v'edeli lidé Hrobice; tam chodí lictva na pođiváňi! Lidečko (genit. part.); fšeličeho zažilo lictvo Podk.

Lhota;

fčil je náročný sv'et! Všemina; šak ten sv'et sa fšecek dál ošřidit Lutonina.

Skrývá-li se za všeobecným činitelem určitý, konkrétní činitel osobní (nejčastěji „já, mluvčí“), je celé vyjádření emocionálně zabarveno: *dyby člov'ek chtěl trochu žít! Liptál.*

Stejně jako v hovorové češtině, ale v nářečí s poněkud odchylnou funkcí, užívá se pro vyjádření všeobecnosti činitele i dvoučlenných vět s tykáním nebo vykáním.

Volba mezi tykáním a vykáním se v tomto případě děje jen podle společenského vztahu nářečního příslušníka k adresátovi projevu (vykání po stránce formální shody může mít důsledný „plurál“, tedy *vy jste byli* ...). Mluví tu „vtahuje“ adresáta mezi lidi, jimž se něco přisuzuje. Tento typ souvisí s aktivní přítomností adresáta projevu při jazykovém projevu mluvčího, i když adresát nemusel být nebo nebude přítomen situaci, o které se referuje. Tyto věty jsou jakousi syntaktickou obdobou citového dativu (*vám, ti*): v jistých případech nemusí jít o děj týkající se adresáta projevu, ale adresát se přece „v ději“ objevuje, a tím se dociluje emocionálního zabarvení vět. Příklady:

tos chodil jak po peříne Kašava; mimo pána boha sa nebáť ničeho Lipina; neměli ste si zač kúpiť takovej deki Újezdec; jag dyby heřmánek ste vyléli Val. Příkazy; prf ste nem'ěl jak třikrát za rog muziku Hřiv. Újezd; lesti ste chtěl co, šeko bilo pokazené Halenkovice.

Všeobecného činitele mohou vyjadřovat i řečnické otázky nebo věty rozkazovací: *potom co môžete s takovím deckem udeuat? Sady; lesti ste to gdy viděli? tamt.; potem delajte, žijte, to uznáte sám! Liptál; a odevzdávajte! Uh. Brod.*

Sama konstrukce s všeobecným činitelem může se stát prostředkem citového zabarvení věty: *ale toď máte starého partizána! Veletiny.*

Jiným typem, přestože je formálně zčásti stejný, je v nářečí všeobecný činitel vyjádřený druhou osobou sg. (tykáním) v příslovích. Nevyplývá z aktivní přítomnosti adresáta projevu, nezávisí na ní (tyká se při něm i v rozhovoru s lidmi neznámými, staršími, váženými — takový je téměř obdobný typ v ruštině a stejný typ žije jako ustrnulý archaismus ve spisovné češtině). Užívá se ho jen v příslovích a ustálených rčeních. Příklady: *domáciho zlođeja neuhlédáš Podhradí; čím hljběj ruku strčíš, tím vječího čerta vítahmeš! Pozlovice.*

Význam vět s všeobecným činitelem mají některé infinitivní věty, jejichž infinitiv vyjadřuje možnost, nutnost nebo povinnost. Tento jejich význam vyplývá z toho, že infinitiv neurčuje osobu, ta je signalizována jen kontextem. Příklady: *to uvařit a ten čaj pit (se musí) Hluk; suchého ořechového listí natrhat, usušid ho a wariť a tým si to mácat (má člověk) Kaňovice. (Další příklady na s. 55.)*

Dosti často lze zachytit i věty s podmětem v 3. os. pl. Zevšeobecněný činitel takto vyjádřený nemá však neomezenou platnost „všichni lidé“: týká se jen jistého kruhu lidí nebo nerozčleněné skupiny lidí (např. v úřadech, institucích ap.). Adresát například není zahrnutelný nikdy. Takový činitel se nazývá neurčitý osobní. Příklady:

i tu potporu zebrale Lutonina; také nebudem platid daňe, nech si strhají Lutonina; neska uspávají inekcama Biskupie; už ih aňi nevzali do nemocnice Polichno; tam sem býl f Krom'ěříži a zaz nanovo vymustrovali Liptál; do luteránů nám nadávali Lutonina; téj uzeněj polěki žencom navarili Sady; valčiky fěil už aňi netancují Újezd u Viz.; chodíja fšeko sem do kostela Újezdec; hlásíja, že bude būřit Hrádek.

Neurčitý činitel osobní bývá omezen určením místa a tak vlastně znovu vymezen, zpětně individualizován, např. *f Těšovje ešče vječ chodíja f sedlcích (šatech) Újezdec; Vizovících (fonetické splynutí v+v, nikoli bezpředložkový lokál) také mají už faráňa Lutonina.*⁵³

b) Neurčitý činitel neosobní

Neurčitý činitel stojí v protikladu k činiteli určitému, vyjádřenému nebo nevyjádřenému. Věty s neurčitým činitelem neosobním vyjadřují aktivní působení

⁵³ Podle V. Šmilauera jde o lexikalizované typy elipsy, *Novočeská skladba*, Praha 1947 s. 117.

činitele, který není mluvčímu znám nebo kterého mluvčí nechce jmenovat, jehož si však je vědom a jehož by popřípadě mohl dodatečně popsat nebo vyjádřit. Přisudkové sloveso těchto vět je vždy v 3. os. sg. a má vazbu neutra, ať je ve větě formálně vyjádřen podmět, nebo není. Tyto věty se jako výpovědi dotýkají několika sémantických okruhů.

Vyjadřují za prvé nepříjemné životní zážitky a události. Mluvčí nepojmenovává příčinu, činitele, viníka události, ačkoli je mu dobře znám. Zároveň se touto větou stavbou zdůrazňuje děj sám, jeho prostý průběh, a potlačuje jeho původce. Příklady:

prsty mu uřežalo Janová; ochromilo tu pater Hošťálková; za dedínú mu utrhlo nohy Lidečko; tam zabilo hospodáfa s koňmi Lidečko; a poton ňe zlámalo nohu Mirošov; ve Zlíne ho poraňilo Jestřabí; tacíka jej zabilo Lopeník; f tom strhlo do lisu muského Polichno; ale ono uš tenkrát to jaro sa mu tadi udeľalo jako že opar (s dodatečným uvedením činitele, tento doklad přechází k výrazným jednočlenným větám označujícím přírodní jevy, protože ve větě — na rozdíl od celého typu — není předmět v akuzativu, nepočítáme-li zvrtné zájméno *sa*).

Za druhé se týkají přírodních jevů a živelných pohrom. Ani zde nechce mluvčí označit původce, příčinu jevu, ale vyslovuje, k čemu došlo. Tyto věty obsahují rovněž předmět: *zebralo u steny drva a zaplavilo futro u stodoly* (velká voda) Janová; *polámalo strom* (sníh) Lužná; *nám zebrało aj dřeva* (velká voda) Újezdec; *ty sazy hnalo dolú* Lhota u Vs. (vítr); *tú silňicu tam rostrhlo* (mráz) Újezdec.

Pozoruhodný je doklad *aj ty kosti hořelo!* (*kosti* = akuz.) Ústí. Je to věta utvořená patrně ad hoc podle modelu vět výše uvedených, přestože náležitý podmět tu pak musí být ve větě zařazen jako předmět.

I v tomto významovém okruhu jsou ovšem věty, které neobsahují předmět. Splývají potom formálně s typem následujícím. Příklady:

nájvjec choďívalo v noci (velká voda, tj. napršela nebo přivalila se) Janová; *vjetr něňi a spadlo* (jako sníh, déšť ap.) Březolupy; *tos se hnalo a bralo to* (*to* není podmět, myslí se velká voda) Sazovice.

Za třetí existuje v nářečí typ *prší*, známý ze spisovného jazyka.

Za čtvrté se tyto věty týkají nadpřirozených jevů a bytostí, které mluvčí nepojmenovává, buď že je nezná, nebo se chce jejich pojmenování vyhnout. Gramatické formy s 3. os. sg. se shodují s typy výše uvedenými a z toho lze usuzovat na to, že mluvčí nechápe příčinu, původce děje za bytost životnou, ale spíše ji ztotožňuje s jinými silami přírody jemu neznámými. Příklady:

pot tým bučkem začalo šaty tag rozhazovat Podk. Lhota; *čuli kroki a šfélka zaklepaou* Kunovice; *prvěj biuo!* (existovaly nadpřirozené bytosti) Hluk; *tag mi klobúk zdvihlo* Chraštešov; *škarde řádilo na téj varte* Hřiv. Újezd; *mňa enom ve dne postrašilo* tamt.; *anebo prf povodilo človjeka* Zlámanec; *ceľú nodz ho vláčilo* Halenkov; *japkama im hrncuje po hůře* Podk. Lhota; *to* (cit. částice *vám* (dat. cit.) *házaruo kameňím na tú mua-tevňu* Podolí.

Zvláště v tomto sémantickém okruhu bývá neurčitý činitel slovně vyjádřen, a to zájmeny *cosi*, *to* nebo *to cosi*. Jsou to potom jasně věty dvoučlenné:

cosi mne voďilo a toš to dovoďilo Lípa; *tož ho cosi pichlo* Karlovice; *tak cosi čmáchá ve voďe* Kněževés; *cosi moselo f tom bit* Šanov; *cosi přiletelo a fík s ňú hore a dřfky nebylo* Újezd u Viz.

ím sa to neukázalo, než mi Podk. Lhota; *po poloch to skákalo* Maršov; *toš to tag jednoho plésklo* Luhačovice; *tak to do téj vodi žbuňkvo* Sady; *tag ich to voďilo, ten strašák* (neurčitý činitel zpřesněn dodatkově uvedením činitele určitého) Podk. Lhota; *týma kameňama to tag blončalo* Bohuslavice u Gottw.

fčíl ím to cosi spadlo na hlavu Polichno; fčíl tu cosi prúdi Újezdec u Luh.

Ojedinele je neurčitý činitel neosobní vyjádřen zájmenem *to* i v ostatních sémantických okruzích:

ale třech to tu zabíno Sady; s prvním okruhem sice souvisí i další doklady, ale splývají s doklady s vytčeným podmětem: *ten křen s tím tvarohem, to vitahlo až na pláskěře* Luhačovice; *do sirovátkových hader sa otočil a vitahlo to tú horečku* (popřípadě splývá s naším pátým typem, viz dále). Věta *potem to hnalo fšeckýma vrchama* (voda) Bohuslavice u Gottw. patří k typu *prší*. Našemu druhému typu odpovídá věta *jedenkrát to trhalo* (mráz zdi) Loučka.

Za páté se tyto věty týkají podmětu předtím vysloveného, popsaneého. Mají shrnující, odkazovací podmět *to*, jako jej má spisovná čeština, např. *a toš to mha tak netrápilo* (myslí se různé nemoci) Uh. Brod. Tyto věty tvoří přechod k větám s činitelem určitým.

Shrnutí. Všeobecný činitel bývá vyjádřen slovně. Jsme oprávněni mluvit o něm tehdy, je-li do podmětu zahrnutelný i adresát projevu. Všeobecný činitel vyjádřený slovně není v zásadě závislý na kontextu, protože je sdostatek sdělný. Vedle toho bývá všeobecný činitel vyjadřován určitými gramatickými osobami. Zahrnutelnost adresáta se buď formálně vyjadřuje (vykáním nebo tykáním), nebo nevyjadřuje. Tyto typy jsou závislé na kontextu. Věty, kde se všeobecný činitel vyjadřuje predikací s reflexivní vazbou, nejsou na kontextu závislé, neboť ani nemohou vyjadřovat jiný syntaktický význam. V nářečí neexistuje typ s 1. os. pl., spisovný typ uměleckého stylu s 2. os. sg. (*jdeš, jdeš ...*) ani typ se zájmenem *jeden*. Proti spisovné češtině má nářečí navíc typ s 3. os. sg., reflexivní typ *zebralo sa smetana* a spolu s hovorovou češtinou typ *tos // to ste chodíť jak po peříňe*. Po stránce lexikální je svérázný všeobecný činitel vyjádřený slovem *svjet*, snad i výraz *licтво* v neabstraktním významu a zajímavá je možnost využít slovesa *býti* ve větách jako *bylo sa tam*.

Predikace ve větách s neurčitým činitelem neosobním se děje vždy v 3. os. neutra sg. Bývá vyjadřován i slovně těmi zájmeny, která mají neurčitou sémantickou náplň (*to, cosi*), a plní tedy funkci formálního podmětu; na rozdíl od spisovné češtiny vyskytují se vzácněji. Nepochybně dvoučlenné jsou věty se shrnujícím, odkazovacím podmětem *to*. V nářeční skladbě se jeví jako účelné rozlišovat jednočlennost — dvoučlennost, agentnost — bezagentnost, podmětovost — bezpodmětovost.

M. Grepl považuje naše typy za podmíněné sémanticky; sám rozlišuje větné konstrukce agentní (dvojčlenné) a deagentní, popř. bezagentní (jednočlenné). V deagentních je původce děje odsunut z místa podmětu, v bezagentních není vůbec.